

Onderwijsplan

Zingeving in zorg & sociaal domein

Publieksversie

VGVZ &
Deelprojectgroep Onderwijs Ondersteuningsstructuur Geestelijke verzorging Thuis

December 2020

Verantwoording publieksversie

Dit document is opgesteld in opdracht van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport door de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers (VGZ), in nauwe samenwerking met de Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis.

De Stuurgroep van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis heeft het onderwijsplan in zijn originele versie op 8 mei 2020 vastgesteld.

Op basis van dit plan is in de zomer van 2020 een aanvraag ingediend bij het ministerie van VWS, en dat heeft geleid tot een subsidie voor het grootste deel van de plannen. In deze publieksversie van het onderwijsplan zijn alleen de gehonoreerde plannen opgenomen. Ook is de fasering aangepast n.a.v. het financieringsschema dat door het ministerie is aangereikt. Tenslotte zijn de begrotingen van de deelprojecten en de intentieverklaringen door de deelnemende organisaties verwijderd.

Colofon

Redactie: Karin Seijdell, Peter de Haan en Marc Rietveld

Datum: December 2020

Foto voorzijde: "Open Hands" - Detail of mural in Guadalajara, van Alan Levine (bron: www.flickr.com, public domain)

Inhoud

0.	Samenvatting	5
1.	Waarom onderwijs in zingeving?	7
1.1.	Inleiding	7
1.2.	Context en ontwikkelingen rond onderwijs in zingeving	7
1.3.	Onze stip op de horizon: vanzelfsprekende aandacht voor zingeving	10
1.4.	Afbakening en prioriteiten	11
1.5.	Uitgangspunten voor een onderwijsplan	11
2.	Onze plannen voor de korte termijn	15
2.1.	Toelichting	15
2.2.	Projecten gericht op de korte termijn	15
2.2.1.	<i>'Train-de-trainer' voor geestelijk verzorgers thuis</i>	15
2.2.2.	<i>Specialisatie geestelijk verzorgers thuis</i>	17
2.2.3.	<i>Kwalificatie en ontsluiting trainingsmateriaal</i>	19
2.2.4.	<i>Workshop Beleid rond zingeving beleidsmakers gemeenten</i>	21
2.2.5.	<i>Training geestelijke verzorging voor vrijwilligers en beroepskrachten in het sociaal werk</i>	23
2.3.	Systematische evaluatie	24
3.	Onze plannen voor de (middel-)lange termijn	25
3.1.	Toelichting	25
3.2.	(Middel-)lange termijn projecten	25
3.2.1.	<i>Harmonisatie taal</i>	25
3.2.2.	<i>Structurele implementatie zingeving in opleidingscurricula</i>	27
3.2.3.	<i>Community van vakdocenten en trainers</i>	29
3.2.4.	<i>Ontwikkeling Nascholing cultuursensitiviteit</i>	30
3.2.5.	<i>Theatrale interventie in het kader van zingevingstrajecten</i>	33
3.2.6.	<i>Bewustwordingsarrangementen voor organisaties</i>	34
4.	Projectorganisatie	37
4.1.	Projectorganisatie	37
4.2.	Projectactiviteiten Deelprojectgroep Onderwijs 2020 - 2021	37
Bijlage A:	Leden Deelprojectgroep Onderwijs en schrijfteam	38
Bijlage B:	Geïnterviewde experts en deelnemers expertmeeting	39
Bijlage C:	Evaluatie projecten Onderwijsplan Zingeving	41
Bijlage D:	Projectplan training geestelijke verzorging voor vrijwilligers en beroepskrachten in het sociaal werk	43

0. Samenvatting

Het grote belang van zingeving binnen zorg en sociaal domein wordt de laatste jaren breed onderschreven. Dit is echter nog lang niet altijd zichtbaar in het onderwijs aan professionals en vrijwilligers in deze domeinen. Er moet nog een hoop gebeuren in de programmering en de inrichting van dit onderwijs, zowel in de initiële opleidingen als in de bij- en nascholingen, om aan zingeving de aandacht te geven die het verdient. Dit onderwijsplan hoopt daar een eigen bijdrage aan te leveren.

De directe aanleiding voor dit plan zijn de financiële middelen die de overheid sinds 2019 beschikbaar stelt voor geestelijke verzorging thuis. Het doel hiervan is dat kwetsbare mensen ook in de thuissituatie begeleiding kunnen krijgen bij hun zingevingsvragen. Om dit doel te bereiken is het ook nodig dat er op het gebied van onderwijs veel gebeurt, vooral in de bij- en nascholing van de vele professionals en vrijwilligers die bij deze kwetsbare mensen betrokken zijn. Zodat zij zich nog beter bewust worden van zingevingsvragen die spelen bij deze mensen en daar adequaat mee leren omgaan.

Een deel van de financiële middelen voor de geestelijke verzorging thuis kan voor dit doel worden ingezet door geestelijk verzorgers te financieren die professionals en vrijwilligers in zorg en sociaal domein bewust maken en trainen op het gebied van zingeving. Voor velen van hen is dat geen vanzelfsprekendheid. Zo hebben geestelijk verzorgers vaak onvoldoende didactische vaardigheden, en weten ze lang niet altijd waar zij goed materiaal kunnen vinden voor hun trainingen. Zij hebben daarbij dringend ondersteuning nodig.

Deze concrete en acute behoefte was de eerste aanleiding voor dit onderwijsplan, dat in opdracht van het ministerie van VWS is opgesteld door de Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur Geestelijke Verzorging Thuis. Zij heeft daarvoor een groot aantal deskundigen in het veld geraadpleegd.

- In het eerste deel van dit onderwijsplan is een aantal nauw samenhangende projecten uitgewerkt, die op korte termijn kunnen starten. Het eerste en meest urgente project is een 'train-de-trainer' opleiding voor geestelijk verzorgers, zodat ze kunnen leren om zelf trainingen te geven. Het tweede, hiermee samenhangende project biedt geestelijk verzorgers de mogelijkheid om zich ook in bredere zin te scholen tot 'geestelijk verzorger thuis'. Dat is eigenlijk een nieuwe werksoort met bijzondere eisen, waar de meeste geestelijk verzorgers maar tot op zekere hoogte op zijn voorbereid. Het derde project maakt het mogelijk dat geestelijk verzorgers op eenvoudige wijze goed materiaal kunnen vinden om zelf bij- en nascholingen te verzorgen. Het vierde project behelst een workshop over beleid op het gebied van zingeving, gericht op wethouders en ambtenaren in gemeentes, met als doel hen te helpen om een passend beleid rond zingeving te formuleren voor de eigen gemeente. Het vijfde project richt zich tenslotte op de training van ouderenadviseurs en vrijwilligers door geestelijk verzorgers in de begeleiding van ouderen. Met name vrijwilligers spelen in de ondersteuning van ouderen thuis een grote rol. Het is de bedoeling dat ze die rol ook kunnen spelen op het terrein van levensbegeleiding.

Naast de urgente behoefte vanuit de praktijk van de geestelijke verzorging thuis, is het van belang om ook voor de wat langere termijn projecten te starten, die voor een betere inbedding van zingeving in het onderwijs kunnen zorgen, zowel in de initiële opleidingen als in programma's voor bij- en nascholing. Daar valt nog heel veel te winnen. Ook op de wat langere termijn kan dat een groot effect hebben op de aandacht voor zingeving binnen zorg en sociaal domein.

Voor deze langere termijn is daarom in het tweede deel van dit plan een aantal samenhangende projecten uitgewerkt, die zich richten op deze inbedding van zingeving in het onderwijs.

Achtereenvolgens betreft het projecten gericht op:

- De harmonisatie van de taal, alle begrippen en termen, die op het gebied van zingeving worden gebruikt. In verschillende contexten worden nu uiteenlopende begrippen en termen gebruikt voor dezelfde verschijnselen. Harmonisatie van de gebruikte taal is een belangrijke voorwaarde om tot een samenhangend onderwijsaanbod te komen.
- De structurele implementatie van zingeving in opleidingscurricula door heldere competentieprofielen en eindkwalificaties te formuleren op het gebied van zingeving voor alle relevante opleidingen voor professionals in zorg en het sociale domein, en deze vervolgens te (helpen) implementeren.
- Het starten van een community van vakdocenten en trainers op het gebied van zingeving tot stand probeert te brengen, zodat zij elkaar kunnen vinden om kennis en ideeën uit te wisselen en elkaar te inspireren en te motiveren.
- De ontwikkeling van een bijscholing in culturele sensitiviteit en zingeving, een heel belangrijk thema in de samenleving, waar vooral geestelijk verzorgers een belangrijke rol in kunnen spelen.
- De ontwikkeling van een theaterinterventie die breed kan worden ingezet binnen vooral het sociale domein, om medewerkers bewust te maken van hoe zingeving een rol speelt in hun werk. Deze interventie wordt zo ontworpen dat deze bijvoorbeeld geschikt is als een spannende kick-off voor een bewustwordingstraject in een organisatie.
- De ontwikkeling en uitrol van een aantal bewustwordingsarrangementen voor (grotere) organisaties in zorg en sociaal domein. Het doel van deze arrangement is om het eigen personeel bewust te maken van het belang van aandacht voor zingeving in hun werk.

De projecten worden zo veel mogelijk uitgevoerd door organisaties in het veld, zodat een zware programmaorganisatie niet nodig is. Agora is penvoerder van het Onderwijsplan en om de samenhang en het overzicht te bewaken, zal de Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis zorg dragen voor de afstemming tussen de projecten en de evaluatie.

Als gevolg van de coronacrisis worden steeds meer mensen met zingevingsvragen geconfronteerd (door verlies van dierbaren, wegvallen van werk, zorgen om eigen gezondheid), het kunnen bieden van adequate ondersteuning hierbij door betrokken professionals en vrijwilligers is van groot belang. We zijn daarom blij dat het ministerie van VWS ons de mogelijkheid geeft voorliggend plan uit te voeren.

Education is not the filling of a pail but the lighting of a fire, schreef ooit William Butler Yeats. Dat geldt bij uitstek voor het onderwijs in zingeving. Wij hopen dat we met dit onderwijsplan wat kooltjes aanreiken om dit vuur te helpen branden.

December 2020, Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur Geestelijke Verzorging Thuis

1. Waarom onderwijs in zingeving?

1.1. Inleiding

Vanaf 2019 heeft de overheid financiële middelen voor geestelijke verzorging thuis beschikbaar gesteld. Het doel hiervan is dat kwetsbare mensen ook in de thuissituatie begeleiding kunnen krijgen bij hun zingevingvragen.

Om dit zo goed mogelijk te ondersteunen, is door verschillende veldpartijen de 'Ondersteuningsstructuur voor geestelijke verzorging thuis' opgezet. Onderdeel van deze ondersteuningsstructuur is een deelprojectgroep die zich bezighoudt met scholing. Deze projectgroep heeft van het ministerie van VWS de opdracht gekregen om een plan te maken voor hoe onderwijs kan bijdragen aan de aandacht voor zingeving¹ in de zorg en het sociale domein en het adequaat inzetten van geestelijk verzorgers.

Wij, de schrijvers van dit document, hebben hierin nauw samengewerkt met de leden van deze projectgroep (zie bijlage A).

Voor u ligt het resultaat van onze opdracht. Een plan over onderwijs in zingeving, dat het resultaat is van vele gesprekken met specialisten vanuit verschillende disciplines, een bespreking met een groep deskundigen tijdens een expertmeeting op 13 februari 2020 en de inbreng vanuit een reeks organisaties, die actief zijn op het gebied van onderwijs in zingeving.

Centraal in ons plan staat de noodzaak dat alle betrokkenen, zowel vrijwilligers als professionals in zorg en sociaal domein niet alleen een antenne ontwikkelen voor zingevingvragen, maar hier ook actief mee leren omgaan – voor zover zij dat nog niet doen. Dit biedt de beste kansen voor een vruchtbare samenwerking met geestelijk verzorgers en ook met elkaar om de (kwetsbare) mens ook thuis zo goed mogelijk te ondersteunen op het gebied van zingeving. Daarvoor is het nodig dat er goede na- en bijscholingen plaatsvinden voor vrijwilligers en professionals in het veld, uit te voeren door zowel geestelijk verzorgers als door andere deskundigen.

Dit document valt in twee delen uiteen:

1. Plannen voor wat op korte termijn (d.w.z. najaar 2020 – 2022) nodig is om de impact en het bereik van de VWS-subsidie voor geestelijke verzorging zo groot mogelijk te laten zijn, en
2. Plannen voor wat op de (middel-)lange termijn (2021 – 2025) nodig is om aandacht voor zingeving in te bedden in de initiële opleidingen en na- en bijscholingen van professionals en vrijwilligers in de zorg en het sociale domein.

1.2. Context en ontwikkelingen rond onderwijs in zingeving

De plek van zingeving binnen onze samenleving is veranderd

¹ Overall waar in dit document de term 'zingeving' wordt gebruikt, wordt deze breed bedoeld, d.w.z. dat deze ook alle activiteiten op het gebied van zingeving en spiritualiteit inclusief de begeleiding en ondersteuning van zingevingvragen omvat.

Bij zingeving gaat het om een oud thema: het besef dat zingeving, het vinden van betekenis, essentieel is om staande te blijven in het leven, is misschien wel zo oud als de mensheid zelf. Vanaf de oudheid wordt de zoektocht naar zin en betekenis als een belangrijk kenmerk van het mens-zijn gezien. En ook het wegvallen van zin en betekenis is een diepmenselijke ervaring, die door de eeuwen heen is beschreven als een diep dal, een woestijn, een grote verlatenheid. Mensen hebben zingeving nodig.

Maar in onze samenleving is het perspectief op het thema zingeving de laatste decennia sterk veranderd. In het verzuilde Nederland van de vorige eeuw was het denken en spreken over zingeving iets dat vooral plaatsvond met mensen binnen de eigen zuil, mensen met dezelfde levensbeschouwing. Daar vond je ook je inspiratiebronnen en geestelijke autoriteiten. De overheid diende zich daar bij voorkeur niet mee te bemoeien. Niet omdat het niet belangrijk was, integendeel, juist omdat het zo belangrijk was! Maar inmiddels leven we in een totaal andere tijd. De tijd van de verzuiling en de vanzelfsprekendheid van de 'grote verhalen' is voorbij, de levensbeschouwelijke en spirituele tradities staan onder druk. Tegelijk is er sprake van een toenemende geestelijke druk, die zich o.m. toont in een groeiende kwetsbaarheid voor eenzaamheid, stress en burn-out². Oud Denker des Vaderlands René Gude hield daarom een pleidooi om het zin maken weer ambachtelijk ter hand te nemen³.

Bij professionals in zorg en sociaal domein (net als in het onderwijs) zijn de oude reflexen uit de verzuilde tijd echter nog vaak waar te nemen: zingeving wordt nog lang niet altijd als een wezenlijk en zelfs bepalend onderdeel van goede zorg en begeleiding gezien, maar als iets van het privé-domein van de patiënt, waarvoor hij de eigen dominee of imam maar moet benaderen. Bij het feit dat de meeste mensen zo'n geestelijk raadsman niet meer hebben, wordt vaak niet stil gestaan. En nog minder bij de behoefte van mensen aan geestelijke bijstand in een zinbedreigende situatie als een ernstige of chronische ziekte of het naderen van de dood, ongeacht de levensbeschouwelijke achtergrond.

Tegelijk is er een groeiend bewustwording van het grote belang van zingeving en levensbeschouwing in de zorg en begeleiding van mensen, die bijvoorbeeld zichtbaar is in de aandacht die ZonMw heeft voor dit thema⁴.

Zingeving is hot

De palliatieve zorg loopt in deze ontwikkeling voorop; de spirituele dimensie is een vanzelfsprekend onderdeel van goede zorg⁵. Daar is inmiddels in een kwaliteitskader en in een richtlijn vastgelegd dat aandacht voor wat voor patiënten en hun naasten van betekenis

² Zoals bijv. blijkt uit een recent onderzoek van Nijenrode en Intermediair,

http://ims.vnuvacaturemedia.nl/images/NSO%202017/Whitepaper_Nationaal_Salaris_Onderzoek_2017.pdf

³ Vgl. het boekje 'Ambachtelijk zingeven' van Peter Henk Steenhuis, ISVW Uitgevers 2017.

⁴ Vgl. bijvoorbeeld het signalement 'Zingeving in zorg' uit 2016, zie

https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/zonmw/documenten/Corporate/ZonMw_zingeving_herdruk_totaal.pdf, en het nieuwe programma 'Zingeving en Geestelijke Verzorging', zie <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/kwaliteit-van-zorg/programmas/programma-detail/zingeving-en-geestelijke-verzorging/>.

⁵ Vgl. de definitie van de World Health Organisation van palliatieve zorg als "een benadering die de kwaliteit van leven verbetert van patiënten en hun naasten die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening, door het voorkomen en verlichten van lijden door middel van vroegtijdige signalering en zorgvuldige beoordeling en behandeling van pijn en andere problemen van lichamelijke, psychosociale en spirituele aard", zie <https://www.who.int/cancer/palliative/definition/en/>.

is en passende ondersteuning bij spirituele en existentiële vragen en behoeften⁶ deel uitmaakt van goede zorg. Centraal daarin staat de gedachte dat alle hulp- en zorgverleners aandacht dienen te hebben voor de spirituele en existentiële vragen en behoeften van hun cliënten, en in staat moeten zijn om waar nodig ondersteuning te bieden dan wel adequaat door te verwijzen⁷. De verwachting is dat andere domeinen in de zorg deze visie en benadering zullen volgen in de komende periode⁸. Deze sluit ook direct aan op de groeiende steun die er is voor een positieve benadering van ons begrip van gezondheid, die door arts en onderzoeker Machteld Huber⁹ is ontwikkeld. Zij onderstreept daarbij het grote belang van aandacht voor zingeving binnen de zorg: 'Zingeving is de sterkste medicijn.'¹⁰

Ook binnen het ouderenwerk is er veel aandacht voor zingeving. Sinds 2008 werken diverse veldpartijen¹¹ samen binnen het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen dat o.m. een Kwaliteitsstandaard Levensvragen en een aanbod aan trainingen over zingeving bij ouderen heeft ontwikkeld. En in 2018 speelde het Manifest Waardig Ouder worden van o.m. de seniorenorganisatie KBO-PCOB¹² een belangrijke rol in het besluit van de overheid om middelen vrij te maken voor geestelijke verzorging in de eerste lijn.

Zingeving wordt ook binnen de maatschappelijke begeleiding door buurtteams steeds vaker als een essentiële dimensie gezien. Binnen het 8-fasenmodel dat door veel buurtteams wordt gehanteerd in de begeleiding van mensen, geldt zingeving als het belangrijkste 'leefgebied': 'Zingeving is de essentie van het begeleidingstraject.'¹³

Gevolg: noodzaak tot scholing in zingeving

De bestaande scholing van de betrokken professionals en vrijwilligers loopt achter op deze ontwikkeling. Om mensen goed te kunnen begeleiden op het gebied van zingeving moeten zij over competenties te beschikken, die in de meeste opleidingscurricula en bij- en nascholingsprogramma's maar beperkt aan bod komen. In principe gaat het hierbij om menselijke vaardigheden, die veel mensen van huis uit in de basis wel bezitten. In de begeleiding van mensen is het nodig dat professionals en vrijwilligers deze persoonlijk aanleg en intuïtie leren om te zetten in expliciete deskundigheid (kennis, vaardigheden en attitude), zoals het kunnen verwoorden en agenderen van zingevingsvragen en spirituele behoeften, het bieden van basale ondersteuning, het onderling afstemmen en het adequaat verwijzen. Ook dienen zij adequaat te kunnen omgaan met de spirituele vragen en behoeftes van mensen uit andere tradities en culturen, dan die waarin zij zelf zijn opgegroeid. Tenslotte is het van belang dat zij zich bewust zijn van de invloed die de eigen levensbeschouwing en spiritualiteit hebben op de zorg en begeleiding die zij bieden, en de noodzaak om deze te voeden om hun werk goed te kunnen blijven doen.

⁶ Vgl. de standaard in domein 6 (spirituele zorg) van het 'Kwaliteitskader Palliatieve zorg' uit 2017: 'De patiënt en diens naasten ervaren aandacht voor wat voor hen van betekenis is en ontvangen passende ondersteuning bij spirituele en existentiële vragen en behoeften.' Zie <https://shop.iknl.nl/615514.pdf>.

⁷ Vgl. het zogenaamde ABC-model in de Richtlijn Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase, zie <https://www.pallialine.nl/zingeving-en-spiritualiteit>.

⁸ Zo wordt er op dit moment gewerkt aan een vergelijkbare richtlijn voor spirituele zorg in de psychiatrie.

⁹ Zie ook het Institute for Positive Health (IPH), <https://iph.nl/>

¹⁰ Zie bijv. in <https://zorgenz.nl/machteld-huber-verovert-met-positieve-gezondheid-de-zorg/>.

¹¹ ActiZ, Agora, Humanistisch Verbond, Jo Visser fonds, KBO-PCOB, LOC Waardevolle zorg, Reliëf, Sociaal Werk Nederland, VGVZ en Vilans.

¹² Zie <https://waardigouderworden.christenunie.nl/manifest>.

¹³ Zie 'Het 8-fasenmodel' van Movisie, <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/publication-attachment/8-fasenmodel%20%5BMOV-1980174-1.0%5D.pdf>.

Het is mogelijk en zinvol om de daarvoor vereiste competenties te beschrijven. Sterker nog: voor de palliatieve zorg is dat al gebeurd, nl. in het Onderwijsraamwerk Palliatieve Zorg 2.0¹⁴. Het is wenselijk dat andere domeinen dit goede voorbeeld volgen. Vervolgens dient binnen alle relevante onderwijsprogramma's (zowel wat betreft de na- en bijscholing als de initiële opleidingen) aandacht te komen voor het trainen van deze competenties.

De vraagstelling: hoe kan onderwijs hieraan bijdragen?

Daar ligt de centrale vraagstelling van dit visiedocument: hoe zorgen we met elkaar dat scholing in zingeving vanzelfsprekend wordt? Dat het trainen van competenties op het gebied van zingeving een natuurlijke plek krijgt binnen alle relevante onderwijsprogramma's voor mensen die actief zijn in zorg en sociaal domein, zowel voor professionals als voor vrijwilligers?

1.3. Onze stip op de horizon: vanzelfsprekende aandacht voor zingeving

Wij zien voor ons dat in 2030 alle professionals en vrijwilligers in de zorg en het sociale domein op een vanzelfsprekende wijze aandacht hebben voor zingeving. Vanuit de persoonlijke relatie met wie zij ondersteunen in hun thuissituatie, signaleren zij hun behoeften op zingevingsgebied, en bieden of organiseren daar waar nodig gerichte begeleiding. En ook voor de eigen zingeving door de professional en vrijwilliger is een vanzelfsprekende aandacht. Er wordt vaker en intenser gesproken over de betekenis van het eigen werk, de impact die de zorg voor en begeleiding van mensen heeft op de persoon van de hulp- of zorgverlener zelf en de ethische vragen die dat oplevert.

Meer concreet betekent dit dat:

- Aandacht voor zingeving vanzelfsprekend is voor mensen met een behoefte aan zorg en/of ondersteuning en hun naasten.
- Professionals en vrijwilligers zich bewust zijn van het belang van presentie en een goede persoonlijke relatie voor het kunnen signaleren van zingevingsvragen.
- Iedere zorg- en hulpverlener zijn eigen rol en verantwoordelijkheid kent in het domein van zingeving en dat hij deze ook oppakt.
- Er indien nodig adequaat wordt doorverwezen.
- Teams bewuster bezig zijn met de zin en betekenis van hun werk, en daarover regelmatig spreken en reflecteren bij intervisiebijeenkomsten of nascholingen.
- Individuele medewerkers bewust zijn van hun eigen levensbeschouwing en spiritualiteit en wat dat betekent voor hun werk, en ook wat de impact van hun werkervaringen is op de eigen persoon.

Om dit doel te verwerkelijken is bewustwording en ontwikkeling nodig van mensen in zowel de zorg als het sociale domein, van zowel professionals als vrijwilligers, op zowel individueel niveau als op het niveau van teams en samenwerking tussen verschillende disciplines. Dat zal jaren vergen en de inzet van velen. Goede scholing kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren, mits dat breed wordt gedragen en uitgevoerd. Daarop richten wij ons met ons plan.

¹⁴ Daarin zijn voor alle betrokken disciplines de vereiste competenties t.a.v. de spirituele en existentiële vragen en behoeftes van patiënten en hun naasten uitgewerkt. Versie 2.0 zal naar verwachting in mei 2020 beschikbaar komen. Zie voor versie 1:

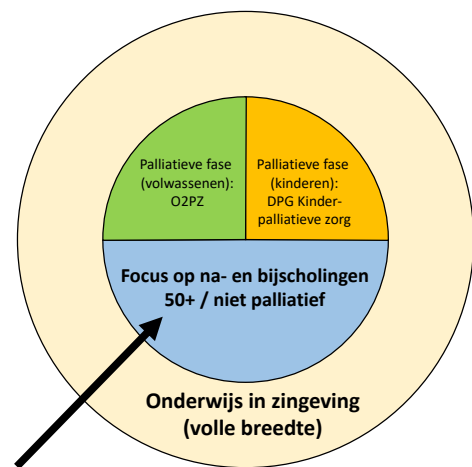
https://www.netwerkpalliatievezorg.nl/Portals/141/Onderwijsraamwerk%20palliatieve%20zorg_1_0.pdf.

1.4. Afbakening en prioriteiten

Een eerste prioriteit in het plan ligt bij de ondersteuning van de geestelijk verzorgers die in samenwerking met andere deskundigen bij- en nascholingen verzorgen vanuit de middelen van de VWS-subsidieregeling. Deze regeling heeft betrekking op de begeleiding van mensen van boven de 50, mensen in de palliatieve fase en hun naasten.

Inmiddels is voor onderwijs op het gebied van palliatieve zorg al een programma gestart binnen Palliantie, namelijk het programma Onderwijs en Opleiden Palliatieve zorg (O²PZ)¹⁵ en is onderwijs in spirituele zorg één van de vier domeinen binnen dit programma. Aandacht voor zingeving in de palliatieve fase is dus al belegd¹⁶. Hetzelfde geldt voor onderwijs in spirituele zorg en begeleiding bij levensvragen binnen de kinderpalliatieve zorg: hiervoor geldt dat dit is belegd bij de deelprojectgroep Kinderpalliatieve zorg¹⁷. Deze deelprojectgroep werkt overigens ook nauw samen met O²PZ.

De *focus* van dit onderwijsplan ligt daarom in eerste instantie bij de na- en bijscholingen van professionals en vrijwilligers binnen de zorg en het sociale domein die actief zijn bij ouderen (50+) die *niet* in de palliatieve fase verkeren. Vanzelfsprekend dient dit goed te worden afgestemd met het programma O²PZ en de deelprojectgroep Kinderpalliatieve zorg. In tweede instantie richt het plan zich op de inbedding van aandacht voor zingeving in de volle breedte van zorg en sociaal domein, vooral ook op de integratie daarvan binnen de initiële opleidingen en na- en bijscholingsprogramma's van professionals en vrijwilligers.

De consequenties van de nieuwe ontwikkelingen rond geestelijke verzorging bij mensen thuis voor de initiële opleidingen van geestelijk verzorgers roepen veel vragen en discussie op over de toekomstige invulling van het vak. Dit is vooralsnog de reden om deze opleidingen buiten de scope van dit onderwijsplan te houden. Dit onderwerp wordt belegd bij de SKGV die gevoed kan worden door de nieuwe commissie Onderwijs van de beroepsvereniging VGVZ.

1.5. Uitgangspunten voor een onderwijsplan

De volgende uitgangspunten zijn van belang bij het maken van een goed plan voor onderwijs op het gebied van zingeving.

1. Zingeving begint in de eigen gemeenschap en leefomgeving

¹⁵ Zie voor meer informatie <https://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/onderwijs/programmas/project-detail/palliantie-meer-dan-zorg/realisatie-o2pzeerste-jaar-fase-i-en-start-fase-ii/>.

¹⁶ Dit geldt in ieder geval voor de meeste zorgprofessionals (verpleegkundigen en artsen op niveau 2 t/m 8).

¹⁷ Deze deelprojectgroep maakt deel uit van de Ondersteuningsstructuur Geestelijke verzorging Thuis, waartoe ook de deelprojectgroep Onderwijs behoort, die dit onderhavige plan schrijft. Zie voor meer informatie <https://www.agora.nl/zingeving-in-de-lokale-gemeenschap/geestelijke-verzorging-thuis>.

De gemeenschap waarin mensen leven is de basis van zingeving: daar vinden en delen zij hun waarden en overtuigingen, daar vinden zij steun en feedback. Juist deze gemeenschap is in onze postmoderne tijd vaak nogal versplinterd in vele losse groepen, wat mensen kwetsbaar maakt en één van de oorzaken kan zijn van het verlies van zin. Daarom is inbedding in de eigen gemeenschap(pen) en leefomgeving van groot belang bij de begeleiding op het gebied van zingeving. Van oudsher richt ook het buurtwerk (zowel vanuit de burgerlijke gemeente als de kerken) zich daarom op het herstel en versterken van de community waarin iemand leeft. Voor het onderwijsplan betekent dit onder meer dat dit zich niet alleen moet richten op professionals maar vooral ook op vrijwilligers en mantelzorgers die binnen de gemeenschappen van de betrokken mensen leven en werken¹⁸.

2. Urgentie van bijscholing van het veld over geestelijke verzorging thuis

Om de beschikbare VWS-subsidie voor geestelijke verzorging thuis zo goed mogelijk te gebruiken, is het van groot belang dat professionals en vrijwilligers in het veld op korte termijn getraind worden in het beter verstaan en omgaan met zingevingsvragen en spirituele behoeften, en in het – waar nodig – adequaat samenwerken met geestelijk verzorgers. Het is in principe redelijk helder wat zij hiervoor dienen te leren. Het is vooral van belang om aan te sluiten bij de kennis, ervaring en wijsheid die al aanwezig is bij de professionals en vrijwilligers en deze als uitgangspunt te nemen voor de inrichting van de training.

Op diverse plekken in het land worden al trainingen gegeven; deze trainingen zijn meestal lokaal ontwikkeld en er is (nog) onvoldoende zicht op de kwaliteit hiervan. Het is wenselijk om zo veel mogelijk aan te sluiten bij deze al bestaande trainingen (in plaats van nieuwe te ontwikkelen), en ervoor te zorgen dat uiterlijk in 2020 gekwalificeerde trainingen in het hele land worden aangeboden en dat er instrumenten komen om de kwaliteit ervan te borgen.

3. De bijzondere aard van onderwijs op het gebied van zingeving in de zorg

Het gaat daarbij niet alleen om het overdragen van kennis, het trainen van vaardigheden of het ontwikkelen van een houding, maar ook om de ontwikkeling van de persoon van de zorgprofessional en vrijwilliger zelf en de aard van zijn betrokkenheid bij de mens tegenover zich. Dat betekent dat een klassiek model van kennisoverdracht minder geschikt is, en dat collectieve vormen van leren en ontwikkeling (interprofessioneel leren, intervisie, responsieve evaluatie) gewenst zijn¹⁹.

4. Het belang van goede competentieprofielen spirituele zorg per discipline

Voor bepaalde domeinen en disciplines zijn al competentieprofielen beschikbaar voor mensen die spirituele zorg verlenen²⁰. Deze kunnen als ijkpunt dienen voor de doelen van na- en bijscholing en bij het ontwikkelen van onderwijs. Voor andere domeinen en disciplines dienen deze competentieprofielen nog te worden ontwikkeld.

¹⁸ Daarvoor is contact met sociaal werkorganisaties van belang, omdat zij in het gros van de gemeenten het belangrijkste kanaal zijn om deze professionals, vrijwilligers en mantelzorgers voor te bereiken.

¹⁹ Vgl. de lezing van Gaby Jacobs tijdens het VGVZ Onderwijssymposium op 24 juni, waarin zij met een verwijzing naar Paulo Freire onderbouwt hoe onderwijs op het gebied van spirituele zorg bij voorkeur een collectief en dialogisch karakter heeft: "Onderwijs is niet het doorgeven van kennis, maar de ontmoeting van mensen in een dialoog op zoek naar de waarde van weten en denken."

²⁰ Namelijk de disciplines die betrokken zijn bij palliatieve zorg (zie het Onderwijsraamwerk Palliatieve Zorg, waarnaar hierboven al werd verwezen) en verder ook de rol van de verpleegkundige in het algemeen (zie de resultaten van het internationale EPICC-project, zie <http://blogs.staffs.ac.uk/epicc/>).

5. Ontwikkeling door participatief actieonderzoek

Er leven nog allerlei vragen over hoe er binnen een geïntegreerde, multidisciplinaire benadering aandacht moet worden besteed aan zingeving. Van iedere professional en vrijwilliger wordt verwacht dat zij aandacht heeft voor de dimensie van zingeving, maar tot hoever reikt dat, wanneer en hoe verwijst zij door, is dat wel altijd gewenst, zeker als er sprake is van een vertrouwensrelatie, etc. Om antwoord te krijgen op deze en vergelijkbare vragen is onderzoek nodig, terwijl er tegelijk al moet worden gewerkt met wat er nu al bekend is. Hiervoor is de methode van participatief actieonderzoek heel geschikt, waarbij binnen een lerende gemeenschap wordt gezocht naar wat het beste past en werkt. Voor enkele onderwerpen vindt dergelijk onderzoek al plaats, o.m. in de zgn. PLOEG-onderzoeken²¹ en de recent gestarte actieonderzoeken in het kader van het nieuwe programma Zingeving en geestelijke verzorging²², voor andere vragen moet dit nog worden ontwikkeld en moeten nog sponsors worden gevonden. Het genoemde programma Zingeving en geestelijke verzorging van ZonMw zal hieraan naar verwachting een verdere impuls geven²³.

6. Aandacht voor zingeving in de initiële opleidingen

Op de wat langere termijn is het van belang dat aandacht voor zingeving een herkenbare plek krijgt in het initieel onderwijs aan professionals in zorg en sociaal domein. Daarvoor is het nodig dat deze aandacht verder wordt gearticuleerd als een specifieke en belangrijk dimensie van het werk als professional, o.m. door het ontwikkelen van landelijk gedragen competentieprofielen en eindkwalificaties, zoals dat voor de palliatieve zorg al is gedaan.

7. Interculturalisatie en bijzondere aandacht voor migranten

Er is in de zorg vaak veel onvermogen en verlegenheid rond existentiële en spirituele behoeften van mensen met een andere culturele achtergrond, terwijl deze juist vaak sterk aanwezig zijn bij (vooral de oudere) migranten. De wens om meer geïntegreerd te werken, maakt het belang van adequate scholing nog groter: het volstaat in veel gevallen niet om een moslim cliënt door te verwijzen naar de moslim geestelijk verzorger – alle betrokken zorgprofessionals dienen immers hun eigen aandeel te hebben in de spirituele zorg.

8. Vorming community en beleggen van verantwoordelijkheid voor visie, kwaliteit en samenhang

Voor de ontwikkeling van onderwijs in spirituele zorg is het nodig dat de betrokken docenten een 'community' gaan vormen, die uitwisseling stimuleert en initiatieven neemt. Een dergelijke community is er nog niet of nauwelijks, de meeste docenten en geestelijke verzorgers die onderwijs geven werken tamelijk geïsoleerd.

²¹ Sinds begin 2019 financiert ZonMw drie onderling samenhangende onderzoeken naar de praktijk van GV in de eerste lijn, nl.:

- PLOEG-1, waarin de factoren worden onderzocht die de integratie van geestelijke verzorging in de eerstelijnszorg of het sociale domein bevorderen of belemmeren;
- PLOEG-2, waarin een interventie voor het werken met levensverhalen wordt ontwikkeld;
- PLOEG-3, waarin een verwijzerstool naar geestelijke verzorging wordt ontwikkeld en onderzocht.

²² Zie <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/kwaliteit-van-zorg/programmas/programma-detail/zingeving-en-geestelijke-verzorging/projecten/>.

²³ Vanuit dit programma zal later dit jaar een call uitgaan voor onderzoeksprojecten op het gebied van zingeving en geestelijke verzorging; bij de afronding van dit onderwijsplan was de programmatekst en de inhoud van deze call helaas nog niet bekend. Zie ook <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/kwaliteit-van-zorg/programmas/programma-detail/zingeving-en-geestelijke-verzorging/>.

Ook is er nog geen landelijk instituut dat de verantwoordelijkheid draagt voor een visie op onderwijs in spirituele zorg en die de samenhang en kwaliteit van het onderwijsaanbod op dat gebied bewaakt.

Het is wenselijk dat er een geschikt (onderwijs)instituut wordt gevonden of opgericht, dat zowel de gewenste community kan ontwikkelen als de verantwoordelijkheid kan nemen voor visie, kwaliteit en samenhang van het onderwijsaanbod.

9. Nauwe samenwerking met relevante programma's en veldpartijen

Er zijn allerlei activiteiten en projecten in het land op het gebied van zingeving, die uitgevoerd worden door een diverse instellingen en organisaties. Vaak richten zij zich op een specifiek domein. Voor het onderwijsplan is het van belang dat er zo goed mogelijk wordt samengewerkt met deze instellingen en organisaties²⁴.

Zoals boven al werd genoemd is het vooral nodig om goed samen te werken met het programma 'Onderwijs en Opleiden Palliatieve Zorg' (O2PZ) binnen Palliantie. Dit programma heeft een uitgebreid netwerk opgebouwd van contacten met onderwijsinstellingen en een infrastructuur ontwikkeld voor het inventariseren en kwalificeren van bestaand onderwijsmateriaal. Het ligt voor de hand om hier zo veel mogelijk gebruik van te maken.

²⁴ Daarbij gaat het in ieder geval om:

- Agora (binnen het domein van de palliatieve zorg)
- Vilans (binnen het domein van langdurige zorg)
- Sociaal Werk Nederland (binnen het domein van sociaal en maatschappelijk werk)
- NOOM/Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (binnen het domein van zorg aan oudere migranten)
- Het Institute for Positive Health (als belangrijk domein in de benadering van positieve gezondheid)
- Stichting Presentie (binnen de presentiebenadering binnen de zorg)
- Stichting Reliëf (als aspect van menslievende zorg)
- Expertisecentra Palliatieve Zorg
- VPTZ (in de scholing van vrijwilligers in de palliatieve terminale zorg)
- De seniorenorganisaties KBO-PCOB en KBO Brabant
- De diverse beroepsverenigingen van medisch specialisten, huisartsen, verpleegkundigen en verzorgenden, sociaal werkers, therapeuten en geestelijk verzorgers (binnen hun specifieke beroepsgebieden)
- Het Lectoraat Zorg en Zingeving van Viaa
- De SKGV en haar toetsingscommissie

2. Onze plannen voor de korte termijn

2.1. Toelichting

Op de korte termijn (najaar 2020 – 2022) zien wij het als het belangrijkste doel om geestelijk verzorgers te ondersteunen bij het verzorgen van bij- en nascholingen voor andere professionals en vrijwilligers, waarvoor zij een beroep kunnen doen op de VWS-subsidie. De projecten in dit hoofdstuk sluiten daar nauw op aan en hangen nauw met elkaar samen. De eerste pilot richt zich op de training van de geestelijk verzorger zelf: in een 'train-de-trainer' opleiding wordt hij klaargestoomd om zelf trainingen te geven. Het tweede project sluit hierop aan en biedt de geestelijk verzorger de mogelijkheid om zich verder te scholen tot een 'extramuraal' geestelijk verzorger, want dat is eigenlijk een vak apart, waar veel geestelijk verzorgers maar tot op zekere hoogte op zijn voorbereid. Het derde project maakt het mogelijk dat geestelijk verzorgers op eenvoudige wijze goed materiaal kunnen vinden om zelf bij- en nascholingen te verzorgen. Het vierde project behelst een workshop over beleid op het gebied van zingeving, gericht op wethouders en ambtenaren in gemeentes, met als doel hen te helpen om een passend beleid rond zingeving te formuleren voor de eigen gemeente. Het vijfde project richt zich tenslotte op de training van ouderenadviseurs en vrijwilligers door geestelijk verzorgers in de begeleiding van ouderen.

2.2. Projecten gericht op de korte termijn

2.2.1. 'Train-de-trainer' voor geestelijk verzorgers thuis

Aanleiding

Geestelijk verzorgers beschikken vaak niet over de didactische vaardigheden om professionals en vrijwilligers in zorg en sociaal domein te trainen op het gebied van zingeving. Dit is echter wel één van de doelen van de subsidie van VWS. Wil geestelijke verzorging thuis structureel een plek krijgen in de begeleiding van mensen, dan is doorverwijzing door andere professionals van diverse disciplines (verpleegkundigen, thuiszorg, sociaal werkers, ouderenadviseurs, huisartsen etc.) noodzakelijk. Ook vrijwilligers zijn veelal betrokken bij projecten om bij mensen thuis aandacht te geven, ook bij levensvragen. Onder professionals en bij vrijwilligers is echter het herkennen en signaleren van zingevingsvragen niet vanzelfsprekend. Aan training en bijscholing op dit terrein is behoefte. Deels om te weten wanneer door te (kunnen) verwijzen, deels ook om te ontdekken in welke mate de professional zélf aandacht kan geven aan levensvragen.

Binnen de subsidieregeling van VWS is afgesproken dat geestelijk verzorgers hun trainingsactiviteiten kunnen declareren. Minstens zo belangrijk is dat zij voldoende gekwalificeerd zijn om trainingen te geven. Daarin is in de regeling nog niet voorzien.

Doel

Geestelijk verzorgers Thuis zijn gekwalificeerd om trainingen te geven op het gebied van zingeving.

Beoogd resultaat

Ontwikkeling van een landelijk aanbod van een 'train-de-trainer' training. Deze training wordt geaccrediteerd en biedt deelnemers een basiskwalificatie als trainer zingeving.

Deze training zal bestaan uit twee dagen met een periode daartussen, waarin een aantal praktijkopdrachten moet worden uitgevoerd. In deze leergang komen didactische

uitgangspunten aan de orde, maken deelnemers kennis met diverse materialen om in te zetten bij scholingen, oefenen ze zelf in verscheidene werkvormen en weten zij aansluiting te vinden bij verschillende professionele disciplines. Aan het einde van de training worden de deelnemers beoordeeld op hun competenties als trainer.

Deze 'train-de-trainer' training maakt o.a. gebruik van de on- en offline componenten van de blended leerinterventie 'Van Betekenis tot het Einde'²⁵. Deze leerinterventie is gebaseerd op het concept 'learning on the job' en focust op het uitwisselen van manieren om het gesprek over levens(einde)vragen te voeren aan de hand van online gespreksvarianten. Zo kunnen professionals op effectieve wijze van elkaar te leren.

Onderdeel van de training is eveneens het bewust maken van de noodzaak tot intervisie: deelnemers worden aangemoedigd om zich aan te sluiten bij een intervisiegroep van trainers of deze zo nodig te starten.

Aan de Centra van Levensvragen en/of Netwerken Palliatieve Zorg zal worden geadviseerd deze training verplicht te maken voor geestelijk verzorgers die trainingen willen verzorgen. Er zijn ca. 200 geestelijk verzorgers die voor deze training in aanmerking komen. Onze verwachting is dat ca. de helft hiervan de training zal willen volgen. Hiervoor zijn ca. 12 trainingen nodig (ca. 8 deelnemers per training).

Ervan uitgaande dat deze geestelijk verzorgers uiteindelijk gemiddeld 5 trainingen verzorgen aan gemiddeld 15 professionals en/of vrijwilligers, dan ligt het bereik van dit project in de orde van grootte van (100 maal 5 maal 15 =) 7.500 mensen.

Vertrekpunt

Diverse opleidingsinstituten bieden al scholing op het terrein van didactiek en training aan rondom zingeving. Soms als onderdeel van een bredere training (zo bij Reliëf) respectievelijk met een ander doel (zo bij RadboudUMC en Universiteit van Humanistiek). De krachten en opgedane ervaringen worden gebundeld in het samen ontwikkelen en uitvoeren van deze nieuwe training, waarbij Reliëf kartrekker is.

Ook zal de mogelijke samenwerking met Edupal worden onderzocht, die een scholing ontwikkelt voor trainers in de palliatieve zorg²⁶.

Aanpak en fasering

Activiteiten:

1. Ontwikkeling training
 - Inventarisatie van al bestaand materiaal
 - Ontwerpen training
 - Ontwikkeling methodiek voor de kwalificatie van de trainees
 - Review materiaal door panel van experts in het veld
 - Publicatie trainingsmateriaal (open source)
2. Aanbod training
 - Afspraken met partijen die de training willen aanbieden
 - Aanbod per regio organiseren, planning en werving
 - Verzorgen trainingen en kwalificatie deelnemers

Uitvoerder en samenwerkingspartners

Eigenaar en penvoerder voor het project is Reliëf. Er wordt nauw samengewerkt met het RadboudUMC, de Universiteit voor Humanistiek en Vilans.

²⁵ Zie voor meer informatie <https://www.beteroud.nl/zingeving/leerinterventie-betekenis-tot-einde>.

²⁶ Edupal (i.c. Annemie Courtens) vraagt hiervoor in samenwerking met o.a. O2PZ een Verspreidings- en implementatie impuls (VIMP) aan.

Fasering en planning

Najaar 2020: Ontwikkeling training

2021 - 2023: Aanbod training in meerdere rondes

2.2.2. Specialisatie geestelijk verzorgers thuis*Aanleiding*

Geestelijk verzorgers thuis dienen over andere competenties en vaardigheden te beschikken dan intramuraal werkende geestelijk verzorgers. Ze zijn enerzijds begeleiders van mensen thuis die vallen in de categorieën die door VWS zijn aangewezen (50-plussers, palliatieve en kinderpalliatieve zorg). Anderzijds zijn zij *pioniers en ondernemers* die een eigen netwerk dienen op te zetten om dáár te komen waar zij noodzakelijk en gewenst zijn. Het gaat om geestelijke verzorging thuis. Dat betekent dat er niet alleen werkzaamheden op te pakken zijn in de 1^e lijn van de individuele begeleiding, maar ook volop moet worden ingezet op het opbouwen van een netwerk, communicatie over de geestelijke verzorging en PR. Ook bezinning op de vraag hoe present te zijn op een laagdrempelige wijze voor de doelgroep voor wie je (vooral) beschikbaar wilt zijn, is een belangrijk punt van aandacht. En voorts: hoe integreren in sociale wijkteams, PATZ-groepen en doorverwijzingen krijgen van POH-ers, huisartsen en andere (zorg)professionals? Waar ligt je specifieke expertise als geestelijk verzorger? Hoe kun je projectmatig werken en waarin en hoe kun je andere disciplines scholen op het terrein van zingeving? Op welke wijze kun je bijdragen aan en eventueel positie innemen in het maatschappelijk debat? Maar ook: hoe inhoud geven aan zelfzorg om alle taken aan te kunnen? Eigen motieven en drijfveren kennen is essentieel om voor anderen blijvend van betekenis te kunnen zijn.

Naar aanleiding van de signalen uit het land dat er dringend behoefte is aan een training voor dit specifieke werk als 'geestelijk verzorger thuis' heeft Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders in samenwerking met Intransit coaching (vanuit humanistische achtergrond) een 'Leergang extramuraal geestelijke verzorging' ontwikkeld. Zij biedt deze leergang sinds het najaar van 2019 aan (zie <https://www.reliëf.nl/geestelijke-verzorging-buiten-gewoon/>). Deze is inmiddels door 10 geestelijk verzorgers gevolgd. Zij beoordelen de leergang als een heel krachtige basis voor het werk als geestelijk verzorger thuis.

De ervaring met deze leergang en de reacties van de deelnemers maken duidelijk dat geestelijke verzorging thuis een eigen vak is, met eigen opgaven en uitdagingen en specifieke vaardigheden die echt anders zijn dan werken binnen een instelling of kerk. Deze specifieke kenmerken blijken ook te maken te hebben met verschillende aandachtsgebieden en thema's binnen de doelgroepen die worden begeleid (bijv. rouw, ouderen, eenzaamheid, seksueel misbruik, begeleiding niet-westerse migranten e.d.), verschillende samenwerkingspartners en specifieke regionale accenten (stad/ platteland/ thematiek in een regio zoals bijv. aardbevingsproblematiek/ diverse culturele achtergronden).

Voor de ontwikkeling van het vak/specialisme 'geestelijke verzorging thuis' is deze training noodzakelijk, zowel voor deelnemers om zich bewust te worden van de keuzes die zij hebben te maken, de uitdagingen en opgaves waar zij voor staan, als ook voor de reflectie op het eigene van deze nieuwe beroepsgroep. Daarom willen we deze training opschalen om zoveel mogelijk 'geestelijk verzorgers thuis' op te leiden met een visie én vaardigheden voor de uitoefening van hun werk. We willen de training uitzetten in 6 regio's in Nederland.

Daarnaast moet de training in de huidige vorm worden aangepast om de deelnamekosten te drukken. Aandacht voor scholing en training van andere disciplines en/of vrijwilligers (nu onderdeel van de door Reliëf ontwikkelde training) kan bijvoorbeeld binnen deze training minimaal zijn. Daarvoor kunnen 'geestelijk verzorgers thuis' de train-de-trainer training volgen die ook in het kader van dit onderwijsplan wordt ontwikkeld en aangeboden (zie hierboven bij paragraaf 2.2.1). Niet voor iedere geestelijk verzorger zal het geven van trainingen een prominent aandachtspunt zijn om zich te profileren of daarvoor ingezet te worden.

Doel van het project

Geestelijk verzorgers thuis zijn goed opgeleid en voorbereid om de specifieke werkzaamheden en taken te vervullen die behoren bij hun functie.

Beoogd resultaat

Ontwikkeling van een landelijk aanbod van een training Geestelijke Verzorging Thuis.

De doelstellingen van deze training zijn:

- De geestelijk verzorger heeft een duidelijk profiel van de eigen extramurale praktijk nu en in de toekomst op korte en middellange termijn, met zicht op een afbakening in regio, thema's, doelgroepen en samenwerkingspartners.
- De geestelijk verzorger heeft de benodigde startvaardigheden en doorgroeibekwaamheid op het terrein van netwerk opbouw, PR/communicatie en financiering en herkent op deze terreinen het spanningsveld tussen de eigen beroepsethiek en het benodigde bedrijfsmatige denken.

De training bestaat uit drie studiedagen met tussentijdse praktijkopdrachten en een afsluitende sessie voor eindpresentaties.

De training wordt verzorgd door in elk geval Intransit Coaching, Reliëf en/of een andere aanbieder.

Voorwaarden voor deelname is een SKGV-registratie van de geestelijk verzorger bij inschrijving en aantoonbare plannen om als geestelijk verzorger thuis te gaan werken, of al als zodanig reeds actief zijn.

Het streven is dat uiteindelijk ca. 60 geestelijk verzorgers die actief willen worden als 'Geestelijk Verzorger Thuis' deze training hebben gevolgd. Er zijn maximaal ca. 200 geestelijk verzorgers die voor deze training in aanmerking komen. Idealiter volgen de deelnemers na deze training ook de train-de-trainer training over scholing op het terrein van zingeving aan professionals en vrijwilligers in zorg en sociaal domein.

De uitrol door het land vindt telkens plaats in nauwe samenspraak en afstemming met een regionale netwerkcoördinator. Er wordt gestreefd naar 6 trainingen voor 60 geestelijk verzorgers, met per training minimaal 8 en maximaal 12 deelnemers.

We kiezen voor deze wijze van uitrol vanuit de volgende overwegingen:

- Het aanbieden van de training per regio is gewenst, zodat kan worden ingezoomd op de regionale situatie (met eigen afspraken en administratieve systemen, regionale thematieken en diverse achtergronden van burgers).
- Regionale spreiding van deze training ondersteunt de mogelijkheid elkaar in intervisiegroepen te blijven ontmoeten, waarin geestelijk verzorgers elkaar kunnen consulteren en casuïstiek kunnen bespreken.
- De training dient zó verder te worden ontwikkeld dat ook andere aanbieders (UvH, RadboudUMC of anderen) deze training kunnen geven.

- De kosten van een vijfdaagse training vormen een groot probleem, omdat deze geestelijk verzorgers vaak een heel beperkt inkomen hebben. De omvang is daarom beperkt tot drie dagen en een eindpresentatie.

Vertrekpunt

Uitgangspunt is de training zoals ontwikkeld door twee ervaren geestelijk verzorgers thuis: Marjo van Bergen (Centrum voor Levensvragen Amsterdam en intransitcoaching) en Katja Beerman (netwerk levensvragen Leiden) samen met Wout Huizing (trainer Trainingswinkel Expertisenetwerk Levensvragen Ouderen en stafmedewerker Reliëf).

De bestaande leergang kost nu € 1.250 voor vijf dagen. Om geestelijk verzorgers te stimuleren mee te doen en de kosten geen obstakel te laten zijn is gekozen voor het inkorten van de training.

Om binnen de training voldoende aandacht te geven aan de specifieke vragen en behoeften van de groeiende groep mensen die vanuit een functie binnen een religieuze organisatie willen doorstromen naar het werk als geestelijk verzorger, zal overleg worden gezocht met specialisten die hierin kunnen meedenken²⁷.

Er zijn contacten met VGVZ, Reliëf en netwerkcoördinatoren om het aanbod onder geestelijk verzorgers bekend te maken.

Aanpak en fasering

1. Afstemmen met (mogelijke) aanbieders van de leergang, in ieder geval met Reliëf en Intransit Coaching:
 - Aanpassing van de leergang
 - Planning aanbod en afspraken over communicatie
2. Ontwikkeling training op maat
 - Inventarisatie van al bestaand materiaal en specifieke regionale afspraken en aspecten
3. Verzorgen van de trainingen in de diverse regio's
4. Evaluatie training
 - Zorgvuldige evaluatie met deelnemers

Uitvoerende organisaties en samenwerkingspartners

Reliëf in samenwerking met Intransit Coaching. Bij de verdere uitrol worden zij aangevuld door ervaren trainers/geestelijk verzorgers thuis of andere aanbieders (de UvH, RadboudUMC e.d.).

Fasering en planning

- Najaar 2020: afstemmen met aanbieder(s) leergang
- 2021 – 2024: twee trainingen in 2021 en 2022 en een in 2023 en 2024

2.2.3. Kwalificatie en ontsluiting trainingsmateriaal

Aanleiding

Geestelijk verzorgers in de thuissituatie die trainingen willen verzorgen op basis van de VWS-subsidie, hebben grote behoefte aan geschikt materiaal. Op dit moment ontbreekt een overzicht van wat er beschikbaar is en ook is de kwaliteit van het beschikbare materiaal vaak niet duidelijk²⁸.

²⁷ Te denken valt aan Gaby Jacobs van de Universiteit voor Humanistiek, Hans Schilderman van Radboud Universiteit en Sjaak Körver van de Tilburg School of Catholic Theology.

²⁸ Een recente inventarisatie door de Universiteit voor Humanistiek in opdracht van ZonMw biedt wel een goed vertrekpunt, maar de informatie is onvoldoende voor een echte catalogus. Zie

Het gevolg is dat het wel vaak opnieuw wordt uitgevonden en bij trainingen minder hoogwaardig materiaal wordt gebruikt dan gewenst is.

Doel

Geestelijk verzorgers kunnen op eenvoudige wijze het geschikte materiaal vinden voor de trainingen die zij willen verzorgen over zingeving aan professionals in de eerstelijns zorg en het sociale domein.

Deliverable

Realisatie van een eenvoudig te gebruiken en goed vindbare catalogus van beschikbaar trainingsmateriaal over zingeving, inclusief een kwaliteitsoordeel van dit materiaal. In de catalogus moet minimaal kunnen worden gezocht op inhoud, doel, doelgroep, duur en soort training.

Vertretpunt

De Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis rondt op dit moment een landelijke inventarisatie af van de na- en bijscholingen die worden verzorgd door geestelijk verzorgers thuis. Door de coronacrisis is deze inventarisatie wat vertraagd, maar deze zal naar verwachting in mei beschikbaar zijn.

Parallel hieraan wordt door het programma 'Optimaliseren Onderwijs Palliatieve zorg' (O2PZ) met geld van ZonMw een catalogus ontwikkeld en gebouwd voor het ontsluiten van bij- en nascholingen op het gebied van palliatieve zorg. De verwachting is dat deze catalogus later in het voorjaar beschikbaar komt.

Op het gebied van spirituele zorg overlappen beide trajecten elkaar. Daarom is met O2PZ afgesproken om samen te werken t.a.v.:

- de realisatie van een gecombineerde database van bij- en nascholingen voor spirituele zorg en palliatieve zorg;
- de inventarisatie van na- en bijscholingen op het gebied van spirituele zorg in de palliatieve fase.

Aanpak

De volgende activiteiten zullen worden uitgevoerd:

1. Beoordeling trainingen door jury van experts
 - Iedere training dient te worden beoordeeld op a) inhoud, b) didactiek en c) aansluiting bij de doelgroep. Hiervoor zullen eenvoudige criteria worden opgesteld, in aansluiting op de 'CHECKLIST Kwaliteit bij- en nascholingen palliatieve zorg' die door O2PZ wordt ontwikkeld.
 - Iedere beoordeling wordt uitgevoerd door een jury van een drietal specialisten op het gebied van respectievelijk zingeving, didactiek en de doelgroep waar de training zich op richt.
 - Hiervoor worden 9 specialisten gezocht, die (in deze driekoppige jury's) ieder ca. 33 trainingen beoordelen. Naar verwachting zullen ca. 100 trainingen moeten worden beoordeeld.
 - Deze beoordeling wordt voorbereid door een projectmedewerker die antwoorden zoekt op de feitelijke vragen (bijv. of de training is geaccrediteerd).
 - Per doel / doelgroep geeft de jury een kwaliteitsoordeel in de vorm van zowel een cijfer als een commentaar in tekst. Naar verwachting zal ieder jurylid daarvoor 15 tot 30 minuten nodig hebben.

- Een voorwaarde voor dit alles is dat de eigenaar van de training toestaat dat zijn of haar training in de catalogus wordt opgenomen.
- 2. Aanpassing van de O2PZ catalogus
 - Realisatie van filters: de O2PZ catalogus dient alleen trainingen in het palliatieve domein te tonen en de GV Thuis catalogus alleen trainingen op het gebied van zingeving.
 - Realisatie van een eigen zoekscherm, dat eenvoudig kan worden ingebouwd in andere websites
- 3. Bepalen de website(s) waar de catalogus zal worden aangeboden
 - Afspraken maken met de beheerders van deze website(s) over het inbouwen
 - Daadwerkelijk inbouwen en testen
- 4. Communicatie over de beschikbaarheid van de catalogus naar de diverse doelgroepen; deze zal in principe verlopen via het bestaande netwerk van projectleiders (dat door Fibula wordt ondersteund) en de VGVZ.
- 5. Afspraken maken over het beheer en onderhoud van de data na realisatie
 - Overdracht aan de partij die het beheer gaat verzorgen.

Uitvoerders en samenwerkingspartners

Eigenaar en penvoerder voor het project is de VGVZ. Projectleider is Marc Rietveld.

De VGVZ betreft de volgende organisaties bij de uitvoering van het project:

- O2PZ, in de persoon van:
 - Wim Jansen (lid van de Deelprojectgroep Onderwijs)
 - Maarten de Lange, zelfstandig ICT adviseur, betrokken bij de realisatie van de catalogus met bij- en nascholingen van O2PZ
 - De ontwikkelaar die zorg draagt voor de technische realisatie van de catalogus
 - Een nog te zoeken werkstudent die vooral uitvoerende werkzaamheden op zich zal nemen.
- Het onlangs gestarte actieonderzoek 'Toolbox voor signaleren en bespreken van zingevingsvragen'.²⁹
- De SKGV toetsingscommissie, die ervaring heeft met de beoordeling van trainingen op het gebied van zingeving.

Fasering en planning

- Najaar 2020: Afstemming met O2PZ en concretisering plan
- Begin 2021: Samenstelling jury en uitvoering beoordelingen
- Eerste kwartaal 2021: Aanpassing O2PZ catalogus
- Maart / april 2021: Invoer data en ontsluiting van de catalogus via geselecteerde websites
- April 2021: Communicatie aan de doelgroep over de beschikbaarheid van de catalogus

2.2.4. Workshop Beleid rond zingeving beleidsmakers gemeenten

Aanleiding

Iedere gemeente heeft een verantwoording om aandacht aan zingeving in haar beleid te integreren. Aandacht voor en begeleiden van mensen met levensvragen is immers deel van het werk van generalisten in wijkteams en van sociaal werkers en vrijwilligers in het sociaal

²⁹ Een actieonderzoek in Noord-Holland en Flevoland, geleid door Rianne Hoopman, zie ook: <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/kwaliteit-van-zorg/programmas/project-detail/zingeving-en-geestelijke-verzorging/toolbox-voor-signaleren-en-bespreken-van-zingevingsvragen-actieonderzoek-in-noord-holland-en-flevol/>.

domein. Daarbij komt dat veel van de Centra voor Levensvragen die opgericht zijn of worden, te maken hebben met verschillende gemeenten. Daarom is het van belang om de beleidsmakers en wethouders van deze gemeenten – als verantwoordelijken voor het uitvoeren en mede vormgeven van beleid rondom sociale zaken – op de hoogte te brengen van het belang van aandacht voor zingeving in het sociaal domein, en te ondersteunen in het maken van keuzes om dit onderwerp op de kaart te zetten in het sociaal domein. Wethouders en beleidsmakers zijn daar vaak nog niet goed voor toegerust.

Doel

Wethouders en beleidsmakers zijn bewust van het belang voor zingeving in het sociaal domein en in staat om een volwaardig beleid op het gebied van zingeving te formuleren en uit te voeren in de eigen gemeente.

Gewenst resultaat

Een workshop ontwikkelen voor beleidsmakers en wethouders waarin:

- deelnemers werken aan bewustwording van wat zingeving is en welke plaats dat heeft in het sociaal domein en in levens van burgers;
- deelnemers werken aan een concreet plan om in hun werkgebied het netwerk van stakeholders in beeld te krijgen en samen met hen een samenhangend aanbod voor zingevingsondersteuning te ontwikkelen, af te stemmen en te ondersteunen.

Vertrekpunt

Bij iedere gemeente zullen het bestaande beleid en de lokale situatie het uitgangspunt zijn, waarbij voorafgaand aan een workshop het volgende in kaart wordt gebracht:

- Welke zingevingsthema's spelen er vooral bij de inwoners?
- Welke raakvlakken zijn er tussen die thema's en de uitvoering van gemeentelijk beleid, zoals de WMO?
- Welke goede voorbeelden zijn er van ondersteuning bij zingeving, zowel in sociale wijkteams als door specifieke ondersteuners in Centra voor Levensvragen?

Samenhang met andere projecten

Het project zal in samenhang met het volgende project worden uitgevoerd:

- Project Bewustwordingsarrangementen voor organisaties (zie par. 3.2.5), omdat het denkbaar is dat een gemeente als deel van het te voeren zingevingsbeleid gebruik wil maken van een bewustwordingsarrangement.

Aanpak en fasering

1. Projectgroep samenstellen met deskundigen van Vilans, Reliëf en VNG.
2. Verkenning bij een aantal gemeenten naar de exacte behoefte aan en gewenste inhoud van de workshop. Vervolgens op basis hiervan de workshop ontwerpen.
3. Twee gemeentes zoeken die bereid zijn om samen deze workshop te ontwikkelen en deze uit te testen in twee pilots (bij voorkeur in een stad en in een kleinere gemeente)
4. Programma en handreiking van de workshop maken na de pilots, en vervolgens aanbieden aan de overige gemeenten in Nederland. Hierbij wordt de VNG betrokken.

Uitvoerders en samenwerkingspartners

Beoogd eigenaar en penvoerder voor het project is Vilans. Projectleider is Christien Begemann.

In het project participeren deskundigen van Vilans, Reliëf en de VNG.

Planning

Winter 2021:	Verkenning naar de gewenste inhoud van de workshop en ontwerp van de workshop
Voorjaar 2021:	Pilot workshop bij twee gemeentes.
Zomer 2021:	Programma en handreiking van de workshop
Najaar 2021 e.v.:	Aanbieden aan gemeentes in Nederland

De aanneme is dat de workshop nadat deze is ontwikkeld tegen kostprijs wordt aangeboden (ca. 500 euro) en betaald door de afnemende gemeentes. Bij de verdere voorbereiding van het project zal moeten blijven of deze aanneme houdbaar is.

2.2.5. Training geestelijke verzorging voor vrijwilligers en beroepskrachten in het sociaal werk³⁰

Dit project is op een eerder moment al ingediend bij VWS. Het onderstaande is een samenvatting van het projectplan (zie bijlage D).

Aanleiding

Het manifest 'Waardig ouder worden' uit 2017 wees op de groeiende behoefte aan levensbegeleiders. Mensen die bij ouderen op bezoek komen, levensvragen ter sprake kunnen brengen, een luisterend oor bieden en helpen waar nodig. Niet alleen voor mensen in een zorginstelling maar juist ook voor ouderen in de thuissituatie.

Doel

Meer aandacht voor en ondersteuning bij levensvragen voor ouderen in de thuissituatie.

Beoogd resultaat

Een aanvullende training van vrijwillige en beroepsmatige ouderenadviseurs en andere vrijwilligers in het sociaal domein, waarin zij tot dusver bij hen ontbrekende kennis en vaardigheden ten behoeve van geestelijke verzorging van 50-plussers aangereikt krijgen. Expliciete aandacht zal worden besteed aan de scholingsbehoeften van vrijwilligers met een niet-westerse achtergrond.

Er is al veel materiaal aanwezig voor het scholen van vrijwilligers en beroepskrachten; een belangrijk doel van de pilot is om op basis van het bestaande materiaal in vier pilotgebieden te verkennen wat aanslaat en passend is en wat niet.

Vertrekpunt

NOOM, KBO-PCOB en Sociaal Werk Nederland beschikken verspreid over het land over een groot aantal actieve, in de samenleving gewortelde ouderenadviseurs. Deze beroepskrachten en vrijwilligers beschikken over expertise om een brug te slaan tussen het medische en het sociale domein en zijn al actief op het gebied van cliëntondersteuning. Begeleiding bij 'zingeving en levensvragen' is ook nadrukkelijk benoemd in het nieuwe competentieprofiel voor sociaal werkers.

Aanpak en fasering

De volgende stappen worden gezet:

1. Ontwikkeling van infrastructuur

³⁰ Door KBO Brabant is een vergelijkbaar project 'Zingevingvragen Brabantse Senioren' in voorbereiding. De Deelprojectgroep Onderwijs zal bij de uitvoering van dit onderwijsplan de samenwerking zoeken met dit Brabantse project.

- Ontwikkeling cursusmateriaal en wervingsmateriaal
- Organisatie ondersteuning vrijwilligers
- 2. Werving trainers en cursisten
- 3. Verzorgen van de training
 - Training van in totaal 80 vrijwilligers en beroepskrachten in vier regio's. Per regio worden steeds twee trajecten opgestart om daarmee het geleerde direct in de volgende groep te laten terugkomen.
 - De training duurt 6 uur met een terugkombijeenkomst van 6 uur (in totaal dus 12 uur). Groepsgrootte maximaal 12.
- 4. Evaluatie
 - Nodig om wat in deze pilotgebieden is geleerd ook breder te kunnen inzetten.

Fasering en planning

- 1^e helft 2021: Ontwikkeling infrastructuur
- Voorjaar 2022: Werven trainers en cursisten
- Najaar 2021 - 2023: Verzorgen van de trainingen
- 2023: Evaluatie

2.3. Systematische evaluatie

Om te borgen dat de resultaten van de projecten zo goed mogelijk bruikbaar zullen zijn en blijven voor toekomstige initiatieven, zullen de projecten op gestructureerde wijze worden geëvalueerd (zie bijlage C) en *best practices* en *lessons learned* zullen zorgvuldig worden beschreven.

3. Onze plannen voor de (middel-)lange termijn

3.1. Toelichting

Op de (middel-)lange termijn (2021 - 2025) zou de aandacht voor zingeving een vaste plek moeten krijgen binnen onderwijsprogramma's in de zorg en het sociale domein.

Om dat te bereiken stellen wij onderstaande projecten voor, die daar ieder op hun eigen wijze aan zullen bijdragen:

- Het project 'Harmonisatie taal' richt zich op het harmoniseren van de begrippen en termen die op het gebied van zingeving worden gebruikt. In verschillende contexten worden nu vaak verschillende begrippen en termen gebruikt, en harmonisatie van de gebruikte taal is een belangrijke voorwaarde om tot een samenhangend onderwijsaanbod te komen.
- Binnen het project 'Structurele implementatie zingeving in opleidingscurricula' worden competentieprofielen en eindkwalificaties opgesteld op het gebied van zingeving voor alle relevante opleidingen voor professionals in zorg en het sociale domein, en vervolgens geïmplementeerd binnen de opleidingscurricula.
- Het project 'Community van vakdocenten en trainers' brengt trainers en vakdocenten bij elkaar om kennis en ideeën uit te wisselen en elkaar te inspireren en motiveren.
- Het project # ontwikkeling van een bijscholing in culturele sensitiviteit en zingeving, een heel belangrijk thema in de samenleving, waar vooral geestelijk verzorgers een belangrijke rol in kunnen spelen.
- De ontwikkeling van een theaterinterventie die breed kan worden ingezet binnen vooral het sociale domein, om medewerkers bewust te maken van hoe zingeving een rol speelt in hun werk. Deze interventie wordt zo ontworpen dat deze bijvoorbeeld geschikt is als een spannende kick-off voor een bewustwordingstraject in een organisatie.#
- Binnen het project 'Bewustwordingsarrangementen voor organisaties' wordt een aanbod ontwikkeld voor (grotere) organisaties in zorg en sociaal domein, om het eigen personeel bewust te maken van het belang van aandacht voor zingeving in hun werk. Vooral bestuurders staan open voor dit soort arrangementen.

3.2. (Middel-)lange termijn projecten

3.2.1. Harmonisatie taal

Aanleiding

Binnen de samenleving wordt een veelheid van termen en begrippen gebruikt voor de verschillende aspecten van de begeleiding van mensen bij levensvragen, en vaak wordt daarmee niet (exact) hetzelfde aangeduid. Binnen de zorg spreekt men bijvoorbeeld vaak over 'spirituele zorg', en in het sociaal domein over 'levensbegeleiding'. Waar sommigen spreken over 'spiritualiteit', hebben anderen een sterke voorkeur voor 'zingeving'. De veelheid van termen leidt in veel gevallen tot minder effectieve communicatie, en soms tot verwarring en irritatie.

Het onderwijs is een belangrijke plek waar professionals termen en begrippen leren gebruiken. Daarom is het van belang om daar zo snel mogelijk tot eenduidigheid in het taalgebruik rond zingeving te komen.

Doel

Studenten in diverse disciplines leren dezelfde termen en begrippen te gebruiken voor het domein van zingeving en levensbegeleiding.

Beoogd resultaat

Samen met relevante onderwijspartijen is 1) een referentiemodel ontwikkeld voor de belangrijkste termen en begrippen op het gebied van zingeving, dat 2) consequent wordt toegepast in het onderwijs aan professionals en vrijwilligers in de zorg en het sociale domein.

Vertrekpunt

Dit project dient aan te sluiten op:

- Het 'Strategisch Communicatieplan Geestelijke verzorging thuis' dat is opgesteld door de Deelprojectgroep Communicatie van de Ondersteuningsstructuur Geestelijke verzorging Thuis. Daarin wordt het streven naar harmonisatie van taal expliciet als doel geformuleerd.
- De website www.geestelijkeverzorging.nl die onlangs is gerealiseerd, en die als een 'standaard' voor het spreken over (de begeleiding bij) levensvragen kan gelden. Het Strategisch Communicatieplan stelt ook voor om deze taal te gebruiken in alle (schriftelijke) uitingen over geestelijke verzorging. Scholing valt hier ook onder.
- Bestaande afspraken over het gebruik van terminologie binnen het programma Palliatie en O2PZ, omdat spirituele zorg ook een belangrijk domein is binnen de palliatieve zorg.
- Termen en begrippen die gemeen goed zijn geworden in het veld, zoals 'positieve gezondheid' van Machteld Huber.

Aanpak en fasering

1. Planvorming (1^e helft 2021)

- Opstellen van een Plan van Aanpak samen met Deelprojectgroep Communicatie
- Zoeken van partners
- Zoeken van financiering

2. Bepalen standaard terminologie (2e helft 2021)

- Inventarisatie van het taalgebruik in diverse domeinen
- Ontwikkelen referentiemodel en standaardterminologie

Deze fase zal worden ondersteund door onderzoekers van één of meer van de gelieerde universiteiten en hogescholen.

3. Implementatie standaard (2022)

Het feitelijk implementeren van de standaard zal een langere periode vergen.

Uitvoerder en samenwerkingspartners

Eigenaar en penvoerder voor het project in 2021 is het RadboudUMC die dit delegeert aan de Deelprojectgroep Communicatie van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis. Projectleider is Karin Seijdell, en vanuit het RadboudUMC is prof.dr. Yvonne Engels betrokken. Voor de periode na 2021 zal worden onderzocht of dit project kan worden belegd bij het beoogde 'Expertisecentrum Geestelijke Verzorging'.

Binnen het project zal nauw worden samengewerkt met:

- De meest relevante opleidingsinstituten (UvH, PThU, VU, RUG, TST, Radboud Universiteit, Fontys, Windesheim, Viaa, CHE, Islamitische Universiteit Rotterdam
- O2PZ

3.2.2. Structurele implementatie zingeving in opleidingscurricula

Aanleiding

Binnen de zorg en het sociale domein is brede steun voor de gedachte dat het tot de basiscompetenties van alle professionals en vrijwilligers behoort dat zij de juiste aandacht kunnen geven aan zingeving in de begeleiding en ondersteuning van mensen. Deze 'spirituele competentie' dient daarom onderdeel te zijn van alle relevante competentieprofielen en in de eindkwalificaties van het onderwijs aan toekomstige professionals, zowel in de initiële opleidingen als in de bij- en nascholingsprogramma's. Voor een aantal disciplines is dat inderdaad het geval, maar nog niet voor alle.

Ook op het gebied van implementatie van deze eindkwalificaties in de opleidingscurricula is nog veel te doen: op dit moment is in de kwalificaties van MBO-HBO-WO-opleidingen geen tot geringe aandacht voor spirituele zorg en begeleiding bij levensvragen/zingevingenactiviteiten.

Doel

De juiste aandacht kunnen bieden aan de begeleiding en ondersteuning van mensen met zingevingenvragen is een basiscompetentie van alle professionals en vrijwilligers in de zorg en het sociale domein.

Beoogd resultaat:

Document 'Opleidingskwalificaties Zingeving in Zorg en Sociaal domein', met daarin:

- een beschrijving van de eindkwalificaties (competenties en leerdoelen) voor elk opleidingsniveau;
- de implementatierichtlijn voor de integratie van zingeving in de curricula.

Dit document wordt als Implementatierichtlijn aangeboden aan VWS en de (vertegenwoordigende organen) van de opleidingen.

Vertrekpunt

Voor de HBO-opleidingen Sociale Studies en Verpleegkunde zijn inmiddels competentieprofielen geformuleerd. Verder geldt dat O2PZ het Onderwijsraamwerk 2.0 vrijwel heeft afgerond. Hierin wordt (onder meer) de spirituele zorg in de palliatieve fase vertaald naar eindkwalificaties van alle relevante opleidingen binnen het MBO, HBO en WO. O2PZ is bovendien al langer met de opleidingsinstituten bezig om deze eindkwalificaties te implementeren.

Samenhang met andere projecten

Het project zal in nauwe samenhang met het programma O2PZ worden uitgevoerd. Verder zal met de SKGV en de Onderwijscommissie van de VGVZ worden afgestemd wat de consequenties zijn voor het vak van geestelijk verzorger als professionals en vrijwilligers in zorg en sociaal domein verder worden geschoold in de begeleiding van zingevingenvragen.

Aanpak en fasering

Uitgangspunt bij de aanpak is dat het eindproduct tot stand komt in nauwe samenwerking met alle relevante beroepen en beroepsopleidingen.

Fase 1: Desk research

In deze fase worden op basis van bestaande documenten³¹ de opleidingskwalificaties

³¹ O.a. O2PZ Onderwijsraamwerk, EPICCO, Competentieprofiel Social Work, PASEMECO, Richtlijn Zingeving en spiritualiteit voor de Palliatieve zorg 2.0.

Zingeving/Spiritualiteit (d.w.z. de competenties en leerdoelen over kennis, vaardigheden en attitude) in concept geformuleerd voor de volgende opleidingsniveaus³²:

Zorg	Sociaal domein	Geneeskunde
Niveau 2	Niveau 3	Basisgeneeskunde (niveau 7)
Niveau 3	Niveau 4	Specialisme (niveau 8)
Niveau 4	Niveau 5/6	
Niveau 5/6 (verpleegkunde en paramedisch)	Master	
Master		

In hoeverre per niveau kwalificaties moeten worden uitgewerkt of dat niveaus kunnen worden samengevoegd, moet tijdens de uitwerking duidelijk worden.

Deze uitwerking zal gebeuren door drie onderzoekers vanuit respectievelijk zorg, sociaal domein en geneeskunde. Het resultaat wordt vastgesteld in de centrale projectgroep.

Fase 2: Expert raadpleging binnen de domeinen

Hiervoor wordt in elk van de drie domeinen een expertmeeting georganiseerd waarin het volgende wordt besproken:

- Concept Opleidingskwalificatie Zingeving en afstemming tussen niveaus
- Inventarisatie van de randvoorwaarden voor implementatie in de curricula.

Deelnemers zijn vertegenwoordigers uit het betreffende beroeps- en beroepsopleidingsveld en vertegenwoordigers van beroepsorganisaties.

Op basis van de uitkomsten worden de in de expertraadpleging besproken profielen bijgesteld. Deze bijstellingen worden vervolgens per mail aan experts ter bevestiging voorgelegd.

Fase 3: Ontwikkelen van een implementatierichtlijn

De centrale projectgroep zal op basis van de uitkomsten uit de expert meetings een implementatierichtlijn opstellen voor de integratie van zingeving in de curricula. Hierin worden onderwijskundige randvoorwaarden uitgewerkt. Input hiervoor is de uitkomst van desk research over evidence based onderwijsstrategieën, uitgevoerd door de onderzoekers.

Uitvoerders en samenwerkingspartners

Het project wordt uitgevoerd door hogeschool Viaa, in nauwe samenwerking met andere onderzoeksinstituten en vertegenwoordigers uit het veld.

Voor de aansturing van het project wordt een centrale projectgroep samengesteld, bestaande uit:

- Twee vertegenwoordigers vanuit de zorg
- Twee vertegenwoordigers vanuit het Sociaal domein
- Vertegenwoordiger Master
- Vertegenwoordiger Geneeskunde
- Vertegenwoordiger VGVZ
- Vertegenwoordiger SKGV
- Hoogleraar zingeving en zorg/spiritualiteit

³² Zie voor een toelichting op deze niveaus <https://www.nlqf.nl/over-nlqf-eqf/het-nlqf>.

- Vertegenwoordiger O2PZ
- Voorzitter (René van Leeuwen, lector Viaa)

De taak van de projectgroep is:

- Aansturen, coördinatie en uitvoering van het plan.
- Bewaken van éénduidig conceptueel kader van de opleidingskwalificaties.
- Bewaken interprofessionele karakter en afstemming van spirituele zorg/aandacht voor zingeving

Globale planning

- 1e helft 2022: Fase 1 / Desk research
- 2e helft 2022: Fase 2 / Expert raadpleging binnen de domeinen
- 2023: Fase 3 / Ontwikkelen van een implementatierichtlijn

Totale looptijd van het project: ca. 1,5 jaar.

3.2.3. *Community van vakdocenten en trainers*

Aanleiding

Een breed scala vakdocenten, trainers en geestelijk verzorgers is op een of andere manier bezig met onderwijs op het gebied van zingeving in zorg en sociaal domein. Alhoewel veel van deze docenten en trainers elkaar redelijk weten te vinden, ontbreekt het aan een ontmoetingsplek, zowel online als offline. Bij een eerste expertmeeting over onderwijs in spirituele zorg op 16 oktober 2017 bij Hogeschool Viaa werd geconstateerd dat zo'n ontmoetingsplek gewenst is om elkaar te ontmoeten en te motiveren, samen plannen te maken en het vak verder te ontwikkelen.

Doel

Het vergroten van de effectiviteit en de kwaliteit van onderwijs in zingeving door het stimuleren van contact en uitwisseling tussen vakdocenten en trainers.

Beoogd resultaat

Een online en offline community waar vakdocenten en trainers op het gebied van zingeving elkaar ontmoeten, kennis en ervaringen uitwisselen, elkaar motiveren en inspireren en nieuwe initiatieven ontwikkelen.

Vertrekpunt

- De start van de community zal – mede – worden aangekondigd als een vervolg op de expertmeeting in 2017.
- Binnen het programma O2PZ wordt al een belangrijk deel van de betrokken vakdocenten actief betrokken, omdat zij in veel gevallen ook scholingen geven over spirituele zorg in de palliatieve fase. Met O2PZ zal daarom nauw worden samengewerkt.

Samenhang met andere projecten

Het project zal in samenhang met de volgende projecten worden uitgevoerd:

- Uitvoering Communicatieplan GV Thuis door de Deelprojectgroep Communicatie van de ondersteuningsstructuur GV Thuis, omdat de vakdocenten en trainers een belangrijke doelgroep zijn binnen dit plan.
- O2PZ, omdat een deel van de betrokken vakdocenten en trainers ook binnen dit programma bekend en actief is.

Aanpak en fasering

- Opstartfase, start van de community (begin 2021):
 - Samenstellen projectgroep voor de ontwikkeling en het beheer van de community
 - Hiervoor zullen mensen worden gezocht uit de belangrijkste werkvelden en organisaties (WO, HBO, MBO, GV Thuis, VPTZ)
 - Creëren online platform
 - Verkenning van het online landschap en zorgvuldige keuze van gewenst platform
 - Inrichten platform en uitnodigen potentiële deelnemers
 - Organisatie van de 2e Expertmeeting
 - Vooraf wordt geïnventariseerd wie als vakdocent en trainer actief is op het gebied van zingeving en deze mensen worden gericht uitgenodigd
 - Tijdens de expertmeeting wordt het Onderwijsplan Zingeving gepresenteerd
- Beheerfase, beheer en doorontwikkeling activiteiten community (2021-2023):
 - De community en de activiteiten die binnen de community worden georganiseerd, zullen zich organisch moeten ontwikkelen. Te denken valt aan regionale bijeenkomsten rond bepaalde thema's, intervisiegroepen en de organisatie van nascholingsprogramma's. Een jaarlijkse landelijke expertmeeting lijkt minimaal noodzakelijk als vast programmaonderdeel.
 - Ondersteuning door een communicatiemedewerker is een belangrijke voorwaarde.

Uitvoerder en samenwerkingspartners

Eigenaar en penvoerder voor het project in 2021 is de VGVZ, die dit delegeert aan de Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis. Projectleider is Peter de Haan. Voor de periode na 2021 zal worden onderzocht of de community kan worden belegd bij het beoogde 'Expertisecentrum Geestelijke Verzorging'.

Bij het organiseren en faciliteren van de community zal worden samengewerkt met:

- Vereniging Hogescholen
- VSNU, m.n. het disciplineoverleg Godgeleerdheid
- MBO Raad
- Agora
- VPTZ
- O2PZ

3.2.4. Ontwikkeling Nascholing cultuursensitiviteit*Aanleiding*

De multiculturele samenleving stelt nieuwe eisen aan zorg- en sociaal werkorganisaties en hun professionals en vrijwilligers. Zij hebben steeds meer te maken met een divers samengesteld cliëntenbestand: verschillend in levensbeschouwing, culturele achtergrond, opvoeding, religie, milieu en opleiding. Deze diversiteit is direct van invloed op wensen en behoeften ten aanzien van de zorgverlening. Recent onderzoek naar de zorgverlening aan mensen met een migratieachtergrond toont aan dat het van belang is dat zorgorganisaties 'cultuursensitief' handelen en oog hebben voor cultuurspecifieke elementen. Met persoonsgerichte zorg kan men al heel dichtbij de cultuurspecifieke wensen komen. Extra kennis over culturele en historische achtergronden helpen de vaak onuitgesproken vragen te duiden. Aandacht voor zingeving is daarbij van groot belang.

Professionals en vrijwilligers ervaren een handelingsverlegenheid waar het gaat om het herkennen en begeleiden van zingevingsvragen bij mensen met een migratieachtergrond in de thuissituatie. Zij komen met deze mensen in contact in de wijk of buurt waar activiteiten worden georganiseerd. Maar ook zijn er de individuele contacten met de huisarts, de POH,

thuiszorg of wijkverpleging. Sinds kort bestaat ook de mogelijkheid om ondersteuning van een geestelijk verzorger c.q. levensbegeleider in de thuissituatie aan te vragen. Deze was voorheen vooral werkzaam binnen de muren van een instelling.

De verwachting is dat het soort levensvragen in de thuissituatie meer divers zal zijn. En dat wanneer het mensen betreft met een migratieachtergrond er onder geestelijke verzorgers behoefte zal zijn aan meer kennis om ook deze doelgroep te kunnen ondersteunen en om de handelingsverlegenheid op te heffen, dan wel de vraagverlegenheid van de doelgroep te herkennen.

Doel

Het doel van het project is dat hulp- en zorgverleners door het opdoen van kennis en het uitwisselen van ervaringen de levensvragen van mensen met een migratieachtergrond beter leren begrijpen, erkennen, duiden en bespreken. Zo wordt hun cultuursensitief handelen versterkt, waarbij cultuur niet alleen betrekking heeft op etniciteit maar ook op bijvoorbeeld leefstijl, sociaal-maatschappelijke en gendergerelateerde items.

Beoogd resultaat

Het gewenste resultaat is een nascholing, die kan worden verzorgd door (onder meer) GV-ers in de eerste lijn, gericht op andere professionals en vrijwilligers in zorg en sociaal domein. Hiervoor wordt bestaand materiaal gebruikt, waar nodig aangevuld met extra informatie uit diversie, geschreven bronnen, maar ook uit mondeling aangereikte informatie die vaak gebaseerd is op 'tacit knowledge', onbewuste of ontastbare kennis (Michael Polanyi³³).

Samenhang met andere projecten

Het project zal goed worden afgestemd met de volgende projecten, die voor een deel vergelijkbare doelen hebben:

1. De 'Training ouderenadviseurs/vrijwilligers' (zie project 2.2.5.), waarin NOOM, KBO-PCOB en Sociaal Werk Nederland samenwerken in het trainen van ouderenadviseurs en vrijwilligers. In deze training zal ook aandacht zijn voor cultuursensitiviteit.
2. Het project 'Train-de-trainer' (zie project 2.2.1), dat wordt voorbereid door Reliëf: hierin zal ook aandacht worden besteed aan nascholing over cultuursensitiviteit en zingeving.

Aanpak

De volgende zullen worden uitgevoerd:

- Formeren van een projectgroep bestaande uit ervaringsdeskundigen vanuit de organisaties die in dit project samenwerken (zie hieronder bij 'Uitvoering en samenwerkingspartners').
- Inventariseren van bestaand en bruikbaar materiaal (van Cordaan, Laurens, Pharos, COiL, ea), aan te vullen met nog niet verwerkte kennis en nieuwe ervaringen.
- Ontwikkelen, testen, evalueren en borgen dat de nascholing nauw aansluit bij verschillende situaties thuis.

Opzet nascholing cultuursensitiviteit en zingeving

Inhoud

In de nascholing dient bijzondere aandacht te zijn voor zingeving en spiritualiteit met o.a. onderwerpen als:

³³ Smith, M. K. (2003) 'Michael Polanyi and tacit knowledge', *The encyclopedia of pedagogy and informal education*, <https://infed.org/mobi/michael-polanyi-and-tacit-knowledge/>. Opgevraagd: 13 april 2020.

- Niet-westerse levensbeschouwingen en religies
- Vermengingen westerse en niet westerse religies/rituelen
- Levensvragen die voortkomen uit het opgroeien met meerdere culturele waarden en normen
- Levensvragen die te maken hebben met migratiegeschiedenis
- Levensvragen die voortkomen uit de betekenis die gegeven wordt aan gezond/ ziek zijn en aan leven en dood

Vorm

Ontwikkelen nascholing cultuursensitiviteit:

- Blended learning module
- Aan de hand van scores uit het digitale deel, programma bepalen voor het klassikale deel, waarin bijvoorbeeld rollenspellen en of casuïstiek opgenomen kunnen worden.
- Externe kwaliteitstoets en aanvragen van accreditatie voor de verschillende disciplines
- Eindevaluatie gericht op geformuleerde competenties (bijvoorbeeld bewustwording, inzicht verruiming, kunnen duiden, kennis toepassen)
- Implementatieplan (incl. instructie 1^e GV-ers); deze nascholing zal als een van de relevante leerarrangementen worden meegenomen in de train-de-trainer training (zie project 2.2.1 hierboven).

Onderdelen van de nascholing

- Presentatie (30 minuten) en/of,
- Workshop (60 minuten) en/of,
- E learning module (45 minuten) en/of
- Blended learning module (45 minuten + 3 uur klassikaal, rollenspel en/of casuïstiek)

Organisaties respectievelijk geestelijke verzorgers kunnen naar behoefte kiezen uit onderdelen of starten met een presentatie en daarna beslissen of ze de andere onderdelen ook gebruiken of niet.

Uitvoerders en samenwerkingspartners

Eigenaar en penvoerder voor het project is NOOM. Projectleider is Jeanny Vreeswijk.

NOOM betreft de volgende organisaties bij de ontwikkeling van de nascholing:

- COiL (via Nicolette Hijweege)
- Pharos
- Achterstandsfondsen
- Cordaan (via Hanneke Heim)
- Laurens (via Paulien Matze)

Vanuit de samenwerkende organisaties wordt een projectgroep samengesteld, die drie keer bij elkaar komt.

Fasering en planning

De volgende planning wordt nagestreefd, maar is zeer afhankelijk van de ontwikkelingen rond de coronacrisis:

- Januari - mei 2022: Ontwikkeling training
- Juni 2022: Pilot training
- Najaar 2022: Instructie via 'Train de trainer'- training

3.2.5. *Theatrale interventie in het kader van zingevingstrajecten*

Aanleiding

Onderwijs in zingeving gaat in de eerste plaats over bewustwording: bewustwording van hoe zingeving een cruciaal aspect is in heel veel facetten van het leven van mensen en hoe het de zorg en begeleiding van mensen bepaalt. Voor veel professionals en zorgverleners geldt dat zij hier vaak heel goed mee omgaan, maar zonder hiervan helder bewust te zijn en dus ook zonder de mogelijkheid om hier goed over te reflecteren en dit af te stemmen met collega's. Theater is een heel aansprekende en geschikte manier om mensen de ogen te openen en een proces van bewustwording te starten, vooral in een groep of organisatie. Op het gebied van zingeving is dit in het verleden vaker gedaan met heel positieve resultaten. DBTA, de theaterorganisatie die we voor dit project willen inzetten, heeft onder meer theatrale trainingsinterventies gemaakt in het kader van een training over signalering van zingevingvragen in de palliatieve fase, en in het kader van Wereld Alzheimerdag³⁴. Voor instellingen zoals verpleeghuizen en thuiszorgorganisaties, maar ook buurtteams en vrijwilligersorganisaties kan een theatrale interventie een krachtig instrument zijn om een gezamenlijk proces van bewustwording en verdieping van de aandacht voor zingeving te starten of te versterken.

Doel

Organisaties in zorg en welzijn krijgen een krachtig instrument om het bewustzijn bij het eigen personeel over zingeving te vergroten en de begeleiding van hun cliënten bij zingevingvragen te verbeteren.

Beoogd resultaat

Een theatrale interventie die kan worden ingezet in een trainingsprogramma, thematisch traject ('jaar/maand van de zingeving') of veranderprogramma. Het is de bedoeling dat deze interventie bruikbaar is binnen de bewustwordingsarrangementen, zoals beschreven in paragraaf 3.2.5.

De interventie bestaat uit een theaterstuk gericht op een publiek van 25 tot eventueel 500 deelnemers en een gesprek gericht op reflectie achteraf.

Deze interventie zal bij voorkeur in theaters plaatsvinden, omdat deze optimaal geschikt zijn voor een dergelijke voorstelling (stoelen, techniek, etc.). Alternatieve locaties zijn met de nodige aanpassingen zeker mogelijk.

De doelgroep bestaat uit professionals en vrijwilligers actief in zorg en sociaal domein in het begeleiden van kwetsbare mensen.

De thematiek is 'zingeving' in een brede maatschappelijke context, met bijzondere aandacht voor hoe dit een plek heeft in zorg en het sociaal domein.

De doelstelling is om deelnemers te laten ervaren en beleven hoe en waarom het praten over 'zingeving' betekenis heeft in de dagelijkse professie.

Het theaterstuk heeft de volgende karakteristiek: hoge impact, raakt op gevoelsniveau, herkenbaar en concreet, licht verteerbaar & voedzaam (hilarisch en emotioneel).

De basis van de verhaallijn bestaat uit een karakterschets, dialogen, alledaagse situatie(s), en een enigszins absurd voorval/situatie als gespreksonderwerp.

De ambitie is dat deelnemers als volgt zullen reageren:

- "Ik kan nu woorden geven aan wat 'zingeving' eigenlijk is"
- "Het stuk raakte me, ik zag herkenbare situaties"
- "Ik zie wat het met de ander kan doen als je vraagt naar zingeving"
- "Het stuk riep vragen bij me op, ik zou meer willen leren hoe je dit soort gesprekken voert"

³⁴ Zie voor meer informatie <https://www.jeroendeblij.nl/programma-s>.

- “Ik zie altijd op tegen dit soort onderwerpen, vind het vaak vaag en zweverig, maar ik zie nu de waarde van het bespreken’
- “Eigenlijk is dit een heel algemeen en gewoon onderwerp, we zouden allemaal hier eens bij stil mogen staan”
- “Ik zie een aanknopingspunt om een cliënt te bereiken wat ik hiervoor nog niet zag”

Vertrekpunt

Voor het ontwikkelen van het theaterstuk wordt gebruik gemaakt van een paar partijen die al eerder op succesvolle wijze hebben samengewerkt aan een theaterinterventie rond zingeving:

- Jeroen de Blij / DBTA: theatermaker/trainer
- Sterker sociaal werk in Nijmegen
- RadboudUMC, i.c. Yvonne Engels, hoogleraar Zingeving in de gezondheidszorg

Verder zal het theaterstuk worden afgestemd op het plan voor het ontwikkelen van bewustwordingsarrangementen van Reliëf (zie hieronder bij 3.2.5).

Aanpak en fasering

1. Samenstelling projectgroep met:
 - Jeroen de Blij (DBTA)
 - Olga Verbeek (Sterker Sociaal Werk)
 - Yvonne Engels (RadboudUMC)
2. Ontwikkeling theaterinterventie
3. Pilot theaterinterventie in Nijmegen bij medewerkers Sterker Sociaal werk
4. Evaluatie, bijstelling theaterinterventie en communicatie

Fasering en planning

- Januari – april 2022: Ontwikkeling theaterinterventie
- Mei 2022: Pilot voorstelling in Nijmegen
- Juni 2022: Evaluatie, bijstelling en communicatie

3.2.6. Bewustwordingsarrangementen voor organisaties

Aanleiding

Bij veel organisaties in zorg en sociaal domein leeft de wens om meer aandacht te besteden aan zingeving, o.a. aangewakkerd door de visie op ‘positieve gezondheid’ van Machteld Huber. Ook wordt aandacht voor zingeving van groot belang geacht in het Kwaliteitskader Palliatieve Zorg of Kwaliteitskader Verpleeghuiszorg, als ook het streven van organisaties naar *Value Based Health Care* of waarden gedreven zorg. Binnen de zorg wordt gezocht naar wat voor cliënten/ patiënten van waarde en betekenis is en is er oog voor hun identiteit en zingeving(svragen).

Tegelijk is het nog niet zo eenvoudig om de eigen medewerkers te leren hoe aandacht voor zingeving te hebben. Het gaat hier immers niet om kennis die kan worden overgedragen of een kunstje dat kan worden aangeleerd. Veeleer gaat het om het bewust worden van wat er aan zingevingsvragen speelt bij de cliënt en bij de hulpverlener en daarvoor ruimte maken in het contact. Veel professionals en vrijwilligers doen dit al op een heel mooie manier, maar zij zijn dan vaak niet goed in staat om dat bij zichzelf te herkennen en te articuleren wat zij dan precies goed doen.

Om de aandacht voor zingeving werkelijk structureel in te bedden in een organisatie is daarom méér nodig dan een simpele nascholing van de medewerkers. Nodig is een bewustwording van hoe zingeving aanwezig is in de hele zorg en ondersteuning. Helpend

daarbij is (het ontwikkelen van) een houding van openheid, respectvolle nieuwsgierigheid en alertheid voor wat voor mensen van betekenis is en kennis en inzicht wanneer mensen met levensvragen worstelen. Soms zal een cultuurverandering nodig zijn om bijvoorbeeld een te grote focus op handelen en problemen oplossen los te laten.

De vraag is hoe organisaties kunnen worden geholpen om dit te bewerkstelligen.

Doel

Aandacht voor zingeving is structureel ingebed bij organisaties in zorg en sociaal domein.

Beoogd resultaat

Leerarrangementen om organisaties en medewerkers bewust van en gevoelig te maken voor zingeving in hun dagelijks werk. Hiervoor zijn klassieke trainingen minder geschikt, en zijn creatieve en interactieve werkvormen nodig, die mensen ertoe brengen om naar het eigen handelen en denken te kijken en te onderzoeken hoe zij het anders kunnen doen. Te denken is aan een formule waarmee ervaring is opgedaan om op basis van observaties in de zorg teamcoaching sessies te hebben, waarin teams reflecteren op hun eigen zorgverlening. Als Professionele LeerGroep (PLG) doen zij een vorm van 'action research' en scherpen de aandacht voor zingeving verder aan in de dagelijkse zorgpraktijk, al dan niet met 'coaching on the job'.

Vertrekpunt

Er is op dit gebied al het nodige gebeurd.

Als voorbeelden noemen we een project van 2016 - 2019 onder auspiciën van Vilans - in opdracht van de zorgorganisatie Volckaert - 'route naar eigenaarschap' waarbij aandacht voor levensvragen één van de onderdelen was. In 8 teams zijn 'leerwerkplaatsen' (ander woord voor een PLG) gehouden om zingeving in de zorg te verankeren (eindverslag en publicatie beschikbaar). Reliëf werkt al jaren via een eigen methodiek in verschillende ouderenzorgorganisaties en gaf in 2019 samen met Chr. Hogeschool Windesheim inhoud aan een project binnen drie zorgorganisaties met als titel 'Levensverhaal Centraal' om aandacht voor betekenis te hebben bij mensen met dementie. Ook daarvan is een eindrapport met vele illustraties uit de praktijk beschikbaar. Op dergelijke initiatieven kan worden aangesloten en gebruik worden gemaakt van binnen deze projecten ontwikkeld materiaal.

Iedere organisatie is anders, dus er zal altijd maatwerk nodig zijn. Ook daarover is al veel gepubliceerd, op basis van opgedane ervaringen. Dit is één van de conclusies uit de hierboven genoemde projecten.

Tegelijk leert de ervaring dat bestuurders (en soms ook de Raden van Toezicht) van organisaties vaak het meest gevoelig zijn voor de noodzaak van aandacht voor zingeving. Dit heeft met name te maken met het belang dat wordt gehecht aan de eigen (levensbeschouwelijke) identiteit. Het lijkt dus zinvol om via bestuurders de interesse te wekken voor deze leerarrangementen; mogelijk kunnen hierbij ook geestelijk verzorgers in deze organisaties een rol spelen.

Aanpak en fasering

De volgende stappen zijn voorzien:

1. Vilans en Reliëf tekenen een 'letter of intent' voor samenwerking rondom dit project
2. Onderzoek naar de behoefte bij organisaties naar leerarrangementen over zingeving en daarbij goed beschrijven waaraan precies behoefte is. Zingeving is namelijk een breed begrip en accenten kunnen zeer verschillend liggen.
3. Vervolgens op basis hiervan een verzameling van ca. vier kansrijke leerarrangementen samen te stellen.

4. Organisaties zoeken die bereid zijn om samen één van deze leerarrangementen te ontwikkelen en deze uit te testen.
5. Ontwikkeling en uitvoering van de pilot leerarrangementen inclusief evaluatie en verbetering.
6. Communicatieplan en start 'verkoop' van de leerarrangementen via de netwerken van bestuurders.
7. Uitvoering van de leerarrangementen.

Uitvoerende organisaties en samenwerkingspartners

Vilans en Reliëf

Globale planning

Jan. - feb. 2022:	Onderzoek naar behoefte bij organisaties naar leerarrangementen over zingeving
Feb. 2022:	Keuze van vier kansrijke leerarrangementen
Feb. - maart 2022:	Zoeken van organisaties voor de pilot leerarrangementen
April - juni 2022:	Ontwikkeling en uitvoering pilot leerarrangementen
Juli - aug. 2022:	Communicatieplan en start 'verkoop' leerarrangementen
September 2022 e.v.:	Uitvoering van de leerarrangementen

4. Projectorganisatie

4.1. Projectorganisatie

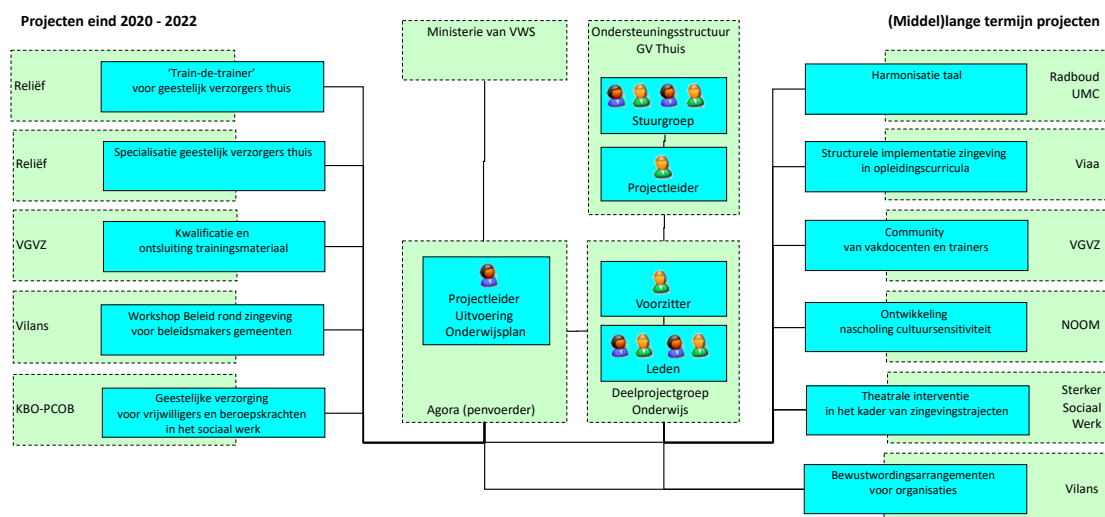
Uitgangspunt bij de organisatie van de projecten is dat deze worden uitgevoerd door organisaties, die de volledige verantwoordelijkheid nemen voor deze projecten. Daarmee blijven de lijnen zo kort mogelijk en blijft de overhead beperkt.

De financiering van de projecten zal ook direct plaatsvinden, evenals de verantwoording aan Agora, die als penvoerder optreedt en op haar beurt verantwoording aflegt aan het ministerie van VWS.

Om de samenhang en het overzicht te bewaken, zal de onderlinge afstemming van de projecten en de evaluatie van de deelprojecten in 2021 worden uitgevoerd door de Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis (zie bijlage A voor de leden van deze deelprojectgroep). Voorzitter van deze deelprojectgroep is Marc Rietveld.

Deze deelprojectgroep legt verantwoording af aan de Stuurgroep van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis. Projectleider is Guido Schürmann.

De projectstructuur ziet er daarmee voorsnog als volgt uit:

Het is nog onduidelijk hoe de werkzaamheden van deze Ondersteuningsstructuur zullen worden voortgezet na 2021. Het streven van de Deelprojectgroep Onderwijs is dat zij op enig moment de regie over de projecten kan overdragen aan het Expertisecentrum Geestelijke Verzorging, waarover nu wordt gesproken. Daarmee zal de Deelprojectgroep haar werkzaamheden kunnen beëindigen.

4.2. Projectactiviteiten Deelprojectgroep Onderwijs 2020 - 2021

De Deelprojectgroep Onderwijs zal voor de onderlinge afstemming en de evaluatie van de projecten in 2021 de volgende activiteiten moeten uitvoeren:

- Onderlinge afstemming projecten (najaar 2020 - 2021)
- Opstellen eindevaluatie projecten (vanaf zomer 2021)

Bijlage A: Leden Deelprojectgroep Onderwijs en schrijfteam

#	Leden schrijfteam	Organisatie
1.	Marc Rietveld (projectleider)	VGvZ
2.	Peter de Haan	Kadans
3.	Karin Seijdell	VGvZ
4.	Robert Koorneef	VGvZ

#	Leden Deelprojectgroep Onderwijs	Organisatie
1.	Saida Aoulad Baktit	RadboudUMC
2.	Agnes van Balkom	KBO-PCOB
3.	Rinske Boomstra	Vilans
4.	Marije Brull	Fibula
5.	Freda Dröes	VGvZ
6.	Wout Huizing	Reliëf
7.	Wim Jansen	Amsterdam UMC Locatie VUmc / O2PZ
8.	René van Leeuwen	Viaa
9.	Marc Rietveld (voorzitter)	VGvZ
10.	Jojanneke van Staveren	Amsterdam UMC Locatie VUmc / O2PZ
11.	Marjolein Verkammen	PZNL
12.	Jeanny Vreeswijk-Manusiwa	NOOM
13.	Michiel Wisse	Sterker Sociaal Werk

Bijlage B: Geïnterviewde experts en deelnemers expertmeeting

Geïnterviewde experts

#	Wie	Organisatie / expertise
1.	Michiel Wisse en vier collega's	Sterker Sociaal Werk; sociaal domein
2.	Saida Alouad Baktit	RadboudUMC; andere culturen en religies
3.	Jeanny Vreeswijk	NOOM; oudere migranten
4.	Joanneke van Staveren	VUmc / O2PZ; Onderwijs, palliatieve zorg
5.	Wout Huizing	Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders; onderwijs, trainingen spirituele zorg
6.	Agnes van Balkom / Hans Melief	KBO-PCOB; ouderen, seniorenorganisaties
7.	Rinkje Boomstra	Vilans; ouderen, expertisecentrum Levensvragen en ouderen
8.	André Mulder	Windesheim, Lector Theologie en Levensbeschouwing; onderwijs, hogescholen
9.	Etje Verhagen	GV-er, psychologe, trainster bij RINO, trekker Taskforce; geestelijke verzorging eerste lijn
10.	Yvonne Engels	RadboudUMC, hoogleraar Zingeving in de Gezondheidszorg; zingeving bij professionals in zorg
11.	Florentien Geluk	Trainer van thuiszorgteams en verpleegkundigen binnen Laurensstichting
12.	Anneke de Vries	Trainer/supervisor KPV
13.	Wim Smeets	Hoofd Geestelijke verzorging RadboudUMC; onderwijs en geestelijke verzorging
14.	Nicolette Hijweege	Vrijwilligers, Centrum voor Levensvragen COiL; zingeving bij en door vrijwilligers

Aanwezigen expert meeting 13 februari 2020

#	Perspectief	Expert
1.	Patiënt	Maria Reinboud
2.	Docent WO	Erik Olsman
3.	Woonbegeleiding	Anneke Lammers
4.	Docent WO / onderzoeker	Anja Visser
5.	Docent verpleegkundigen	Maarten van Garderen
6.	Geestelijke verzorging	Etje Verhagen

7.	Ouderenadviseur / vrijwilliger (KBO-PCOB)	Coby Knol
8.	Buurtpastoraat	Frans Vrijmoed
9.	Stichting Presentie	Brecht Molenaar
10.	Buurtteam / social worker	Chris van Raan
11.	Vrijwilliger COiL	Fransje Meier
12.	Vrijwilliger COiL	Farid Faasen
13.	Vrijwilliger COiL	Adriaan van Egmond
14.	Huisarts	Roel Rischen
15.	Wijkverpleging (Cordaan, Amsterdam)	Hanneke Heim
16.	Wijkverpleging (Maanderzand, Ede)	Wietske Cusveller-Nutma
17.	Oudere migranten	Twie Tjoa
18.	Oudere migranten	Claudia Tjon Soei Len
19.	GGZ verpleegkunde (Dimence)	Janneke Hengeveld Sloetjes
20.	Dominicanenklooster	Hans Schoorlemmer
21.	Predikant / theatermaker	Ferdinand Borger
22.	Vrijwilliger (De D3rde Verdieping - Hart voor Zingeving)	Gerard Mug
23.	Oudere migranten / NOOM	Jeanny Vreeswijk
24.	Ondersteuning GV / Agora	Guido Schürmann
25.	Ondersteuning GV / Agora	Julia Hulshof

Bijlage C: Evaluatie Projecten Onderwijsplan Zingeving

Bij de uitvoering van de projecten van het Onderwijsplan Zingeving is het van belang om goed zicht te krijgen of met de gekozen aanpak leidt tot het beoogde doel. Het is namelijk de bedoeling om de aanpak zo mogelijk op te schalen en toe te passen binnen andere contexten en locaties.

De Deelprojectgroep Onderwijs van de Ondersteuningsstructuur GV Thuis zal de projecten begeleiden en het proces en de resultaten beoordelen. Voor deze beoordeling is het noodzakelijk dat gedurende het project minimaal maandelijks een korte evaluatie wordt ingestuurd naar de voorzitter van de deelprojectgroep en na afloop een eindevaluatie.

Hieronder is voor beide evaluaties een formulier opgenomen.

Maandelijks evaluatie

Naam project			
Projectleider			
Datum invullen			
<i>Verloopt de voortgang:</i>			
Volgens planning?	☐ Ja ☐ Nee	Zo nee, waarom niet?	
		Welke wijziging in de planning is gemaakt of nodig?	
Volgens beschreven aanpak?	☐ Ja ☐ Nee	Zo nee, waarom niet?	
		Welke verandering in de aanpak is gemaakt of nodig?	
Volgens budget?	☐ Ja ☐ Nee	Zo nee, waarom niet?	
		Welke wijziging in het budget is nodig?	
Is de verwachting dat het doel zal worden behaald?	☐ Ja ☐ Nee	Zo nee, waarom niet?	
Waardevolle observaties en feedback van projectgroepleden, deelnemers en stakeholders			
Overige opmerkingen			

Eindevaluatie

Naam project			
Projectleider			
Datum invullen			
Is het doel bereikt?	☐ Ja ☐ Nee	Zo ja, heeft u aanbevelingen voor het aanscherpen van het doel?	
		Zo nee, waarom niet?	
Was de gekozen aanpak effectief en passend?	☐ Ja ☐ Nee	Zo ja, heeft u aanbevelingen voor het verbeteren van de aanpak?	
		Zo nee, waarom niet en hoe kan het beter?	
Is opschaling met de gekozen aanpak mogelijk?	☐ Ja ☐ Nee	Zo ja, heeft u aanbevelingen voor het verbeteren van de aanpak?	
		Zo nee, waarom niet en welke aanpassingen zijn daarvoor nodig?	
Was het budget voldoende?	☐ Te hoog ☐ Voldoende ☐ Te laag	Toelichting	
Hoe wordt de kwaliteit van het project door de uitvoerders gewaardeerd?			
Indien van toepassing: hoe werd de kwaliteit van het project door de deelnemers gewaardeerd?			
Indien van toepassing: is SKGV accreditatie verkregen?	☐ Ja ☐ Nee	Zo nee, welke aanpassingen zijn daarvoor nog nodig?	
Overige opmerkingen			

Bijlage D: Projectplan training geestelijke verzorging voor vrijwilligers en beroepskrachten in het sociaal werk

Het goede gesprek met impact

Inleiding

Het manifest 'Waardig ouder worden' stelde in 2017 voor om te investeren in levensbegeleiders. Mensen die bij ouderen op bezoek komen, levensvragen ter sprake kunnen brengen, een luisterend oor bieden en helpen waar nodig. Het manifest benadrukte het belang van geestelijke verzorging, niet alleen voor mensen in een zorginstelling maar juist ook voor ouderen in de thuissituatie.

In het regeerakkoord van het kabinet-Rutte III zijn nadien extra middelen voor geestelijke verzorging gereserveerd. Op 8 oktober 2018 constateerde de minister van VWS in een brief aan de Tweede Kamer over de aanpak van geestelijke verzorging/levensbegeleiding, dat uit onderzoek blijkt dat de bereikbaarheid van geestelijke verzorging niet optimaal is. De minister gaf o.a. aan op middellange termijn te willen komen tot een landelijk dekkend en kwalitatief goed aanbod van levensbegeleiding voor ouderen en hun naasten, thuis of in een instelling. Ook kondigde de minister van VWS aan dat op landelijk niveau netwerken zullen worden gefaciliteerd door een overkoepelende ondersteuningsstructuur waar de meest betrokken partijen in participeren, waaronder seniorenorganisaties KBO-PCOB en NOOM én Sociaal Werk Nederland. Bij- en nascholing van beroepskrachten en vrijwilligers is een noodzakelijke voorwaarde voor het functioneren van de ondersteuningsstructuur van de geestelijke verzorging. Dit projectplan doet daarom een voorstel voor aanvullende training van vrijwillige en beroepsmatige ouderenadviseurs en andere vrijwilligers in het sociaal domein. Deze training moet hen zodanig bijscholen dat zij, rekening houdend met de kennis en vaardigheden die zij reeds bezitten, tot dusver bij hen ontbrekende kennis en vaardigheden ten behoeve van geestelijke verzorging van 50-plussers aangereikt krijgen. Expliciete aandacht dient te worden besteed aan de scholingsbehoeften van vrijwilligers met een niet-westerse achtergrond.

Visie

Een goede triage en screening is nodig om ervoor te zorgen dat mensen die behoefte hebben aan geestelijke verzorging op het juiste moment de juiste zorg van de juiste hulpverlener krijgen. Iedere beroepskracht en vrijwilliger in zorg en sociaal domein is een potentieel luisterend oor dat aandacht kan geven aan levensvragen en kan begeleiden bij zingeving. Als er intensievere begeleiding nodig is bij een (existentiële) crisis kan een geestelijk verzorger als vakspecialist ingeschakeld worden. Daarbij geldt dat NOOM, KBO-PCOB en het sociaal werk verspreid over het land beschikken over een groot aantal actieve, in de samenleving gewortelde ouderenadviseurs. Deze beroepskrachten en vrijwilligers beschikken over expertise om een brug te slaan tussen het medische en het sociale domein en zijn al actief op het gebied van cliëntondersteuning. Begeleiding bij 'zingeving en levensvragen' is ook nadrukkelijk benoemd in het nieuwe competentieprofiel voor sociaal werkers. Vrijwillige en beroepsmatige ouderenadviseurs en andere vrijwilligers kunnen ouderen helpen bij het herontdekken van drijfveren, vinden van (nieuwe) betekenis, realiseren van veranderingen, of omgaan met beperkingen en eenzaamheid. Ze ondersteunen bij het leggen van verbindingen met andere mensen en met organisaties die een rol kunnen spelen bij zingeving, bijvoorbeeld op het gebied van vrijwilligerswerk, politiek, sport, geloof en cultuur. Om dit nog bewuster en effectiever te doen, is het wenselijk dat beroepskrachten en vrijwilligers hierin aanvullend getraind worden.

Dit projectplan voorziet in het opzetten van scholing van huidige vrijwilligers van KBO-PCOB en

NOOM en beroepskrachten en vrijwilligers in het sociaal werk voor ouderen op het terrein van zingeving en geestelijke verzorging en het uitvoeren hiervan in enkele pilots. Voor de verschillende groepen geldt dat zij een belangrijke rol kunnen spelen in geestelijke verzorging, omdat zij nabij zijn, tijd hebben om aandacht te schenken en als dat nodig is een brugfunctie kunnen vervullen naar het inschakelen van een gespecialiseerde beroepskracht. Het aanbieden van gezamenlijke trainingen biedt tevens de kans om de lokale samenwerking en uitwisseling tussen diverse betrokkenen een impuls te geven.

Er is al veel materiaal aanwezig als het gaat om het scholen van vrijwilligers en beroepskrachten. Gezamenlijk willen we op basis van het bestaande materiaal in vier pilotgebieden verkennen wat aanslaat en passend is en wat niet. Maar ook willen we de positie van ouderenadviseurs, beroepskrachten in het sociaal werk en de vrijwilligers in het domein van zingeving versterken.

Meerwaarde pilots

De lokale pilots kunnen inzicht bieden hoe zij positie verwerven, welke noodzakelijke partners er zijn, wat belangrijke randvoorwaarden zijn, etc. Maar ook hoe de werving van vrijwilligers effectief kan plaatsvinden en hoe formele en informele zorg kan samenwerken. Juist door de unieke expertise van de drie betrokken partijen kunnen we meerwaarde creëren in deze lerende pilots voor de toekomst. NOOM heeft expliciete kennis over en toegang tot migranten ouderen. Sociaal Werk Nederland is de koepel van organisaties werkzaam in het sociaal domein en nabij senioren sociaal maatschappelijk werk verrichten. KBO-PCOB heeft met een netwerk van 800 afdelingen en een kwart miljoen leden een sterk lokaal netwerk.

NOOM en KBO-PCOB hebben een sterk netwerk van ouderenadviseurs en andere vrijwilligers die achter de voordeur komen bij senioren en vroeg kunnen signaleren wat nodig is.

De combinatie van deze drie organisaties in deze pilots maakt het mogelijk te verkennen:

- Hoe we optimaal netwerken en kennis van deze drie partijen kunnen versterken op een thema als zingeving
- Hoe we de wisselwerking tussen beroepskrachten in het sociaal werk en vrijwilligers kunnen benutten en versterken op een thema als zingeving
- Hoe we gericht senioren kunnen bereiken zowel als signaleerder, vrijwilliger als vragend persoon als het gaat om zingevingsvraagstukken
- Hoe we gericht in de regio- gebruik kunnen maken van expertise en de bestaande sociale kaart- zichtbaar kunnen maken wat de meerwaarde kan zijn van geestelijke verzorging
- Hoe we aan kunnen aansluiten bij lokale en regionale thema's als eenzaamheid

De drie deelnemende organisaties zien het dan ook als een belangrijk pluspunt om met elkaar op te trekken in deze lerende pilots met als insteek vanuit hier een volgende stap te zetten naar meer beroepskrachten in het sociaal werk, ouderenadviseurs en vrijwilligers die gezamenlijk het verschil kunnen maken op het terrein van het goede gesprek, het luisterend oor op thema's die de essentie van het leven raken.

Aanpak

Voor het realiseren van de doelstelling zetten we met elkaar in op extra scholing voor ouderenadviseurs/ beroepskrachten/ vrijwilligers in vier pilots verspreid over Nederland: binnen en buiten de Randstad; platteland en stad; waar er al projecten lopen en waar volledig moet worden opgestart. De inzet van het lokale netwerk is dus van groot belang. Voor de training maken we waar mogelijk gebruik van bestaande materialen; maar verkennen ook waar aanpassingen etc. noodzakelijk zijn. Onderdeel van de ontwikkeling van de trainingen is het verkennen van eventuele verschillen in leerbehoefte tussen beroepsmatige en vrijwillige ouderenadviseurs.

In de trainingen zal expliciet aandacht worden geschonken aan de scholing van vrijwilligers met een niet-westerse achtergrond, en aan de behoefte aan geestelijke verzorging van senioren met een niet-westerse achtergrond. Randvoorwaarde is immers dat de geestelijk verzorgers kennis

hebben van de verschillende waarden die van belang zijn voor goede ondersteuning en voldoende geschoold zijn om cultuursensitief te opereren.

Elke pilot bevat twee groepen die getraind worden, zodat na de eerste groep verbeteringen, aanpassingen, aanscherpingen kunnen worden toegepast in de tweede groep. Hiermee zetten we het lerend vermogen in de pilots centraal.

Training

De ouderenadviseurs, beroepskrachten en vrijwilligers in het sociaal domein zullen worden getraind door twee trainers:

- a) door een geestelijk verzorger
- b) door een beleidsadviseur van één van de betrokken partners

Deze gecombineerde aanpak garandeert dat inhoudelijke kennis over geestelijke verzorging en levensvragen alsmede specifieke deskundigheid over de context van ouderen in de training worden geïntegreerd. De training wordt erop gericht dat deelnemers leren meer bewust bekwaam aandacht te schenken aan zingevingsvragen. De geestelijk verzorger geeft hen woorden voor wat zij vaak onbewust al doen. Hierbij is ook aandacht voor cultuurspecifieke aspecten.

Randvoorwaarden

Er zijn enkele belangrijke randvoorwaarden om de trainingen effectief te laten zijn:

- **Basisinfrastructuur**

Om beroepskrachten, ouderenadviseurs en vrijwilligers goed te faciliteren, is het nodig een basisinfrastructuur in te richten. De training moet ontwikkeld worden met inachtneming van wat er al voor handen is en op basis van feedback waar mogelijk worden bijgesteld. Tevens wordt een standaardpakket ontwikkeld waarin draaiboek, uitnodigingsbrief enz. worden opgenomen. Deze worden ook in de pilot getest zodat uitrol mogelijk is.

Bij het inrichten van de basisinfrastructuur wordt aangesloten op de projectgroep Onderwijs van het programma Geestelijke verzorging in de eerste lijn, en wordt gebruik gemaakt van of voortgebouwd op bestaand materiaal, zoals dit o.a. al is ontwikkeld door het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen en zoals dit nu wordt verzameld door de projectgroep Onderwijs. De pilots met de trainingen (onderhavig projectplan) kunnen het bestaande aanbod valideren.

- **Ondersteuning vrijwilligers**

Een goede inhoudelijke training voor ouderenadviseurs en vrijwilligers is niet voldoende qua ondersteuning. Gedurende hun werkzaamheden zullen met name de vrijwilligers worden geconfronteerd met allerlei vragen welke zij grotendeels zelf kunnen beantwoorden maar ook met vragen waarover zij graag overleg willen voeren, nadere informatie over willen hebben enz. Daarnaast kan dit vrijwilligerswerk soms ook een behoorlijke emotionele last hebben; vrijwilligers moeten de mogelijkheid hebben om hun ervaringen te delen. Daarom zal er gedurende de pilot ondersteuning beschikbaar zijn voor de vrijwilligers.

- **Inbedding**

Voor de trainingen zal aansluiting worden gezocht bij de bestaande structuur van KBO- PCOB, NOOM en de lidorganisaties van Sociaal Werk Nederland. Hiermee wordt de kracht van alle organisaties ingeschakeld, hetgeen bijdraagt aan de kwaliteit. Vervolgens zullen betrokken organisaties stimuleren dat er regionaal verbindingen ontstaan met de centra voor levensvragen.

Verdere uitwerking en kostenraming

Voor onderstaande kostenraming is uitgegaan van de volgende uitgangspunten:

- Er worden gedurende de looptijd van de vier pilots in vier regio's in totaal 100 vrijwilligers en beroepskrachten getraind. In de pilots worden steeds twee trajecten opgestart om daarmee het geleerde direct in de volgende groep te laten terugkomen.
- De training duurt 6 uur. Later is er een terugkombijeenkomst van 6 uur. Totaal dus 12 uur

per trainer per groep.

- De trainingen worden telkens aan groepen van maximaal 12 gegeven.
- Er wordt een evaluatie opgesteld zodat hetgeen wat in deze pilotgebieden is geleerd ook breder kan worden gedeeld.
- Gerekend is steeds met een uurtarief van € 95,- voor de beleidsadviseur van KBO-PCOB en NOOM, € 95,- voor de expert uit het sociaal werk; en € 75,- voor organisatorische/secretariële ondersteuning.